

Μακεδονικά

Τόμ. 30, Αρ. 1 (1996)

Οι εβραϊκές συνοικίες των Βρόχθων, Rogos και Ομφαλού

N. K. Μουτσόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.238](https://doi.org/10.12681/makedonika.238)

Copyright © 2014, N.K. Μουτσόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουτσόπουλος Ν. Κ. (1996). Οι εβραϊκές συνοικίες των Βρόχθων, Rogos και Ομφαλού. *Μακεδονικά*, 30(1), 1–41. <https://doi.org/10.12681/makedonika.238>

ΟΙ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΤΩΝ ΒΡΟΧΘΩΝ, ROGOS ΚΑΙ ΟΜΦΑΛΟΥ

1. Η εβραϊκή συνοικία των Βρόχθων

Σε ένα επεισόδιο που μνημονεύεται στο Βιβλίο των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου και αναφέρεται σε μια από τις πολιορκίες των Σλάβων εναντίον της πόλεως του Αγίου Δημητρίου¹ περιγράφεται η ψυχολογική κατάσταση των κατοίκων μπροστά στο μεγάλο κίνδυνο που διέτρεχαν ([187]: *Τότε δὴ ἅπασα ἡ πόλις ἀντὶ πετρῶν καὶ βελῶν τὰ δάκρυα ὡς ὀμβροτόκους νεφέλας πρὸς τὸν πάντων δεσπότην καὶ Θεὸν ἐξέχεον λέγοντες...*)² και οι ένθερμες εκκλήσεις και προσευχές τους προς τον προστάτη Άγιο της πόλεως. Το κείμενο των θαυμάτων [188] (ρξδ´) μνημονεύει θέαση του Αγίου από διαφόρους πιστούς: *Τότε δὴ προφανῶς παρὰ πλείστων θεάτατο ὁ ὑπέρμαχος οὗτος καὶ φιλόπατρις ὄντως Δημήτριος πανένδοξος μάρτυς χλαμίδα λευκὴν φορῶν, καὶ πρῶτον μὲν τὸ τεῖχος διατρέχων, εἶτα δὲ καὶ ἐπὶ τῆς θαλάττης ὡς ἐπὶ ἐδάφους δρομαίως περιπατῶν. Καὶ ταῦτα μὲν οὐ μόνον οἱ τῶν τοῦ ἁγίου βαπτίσματος μεμνημένοι ὡς ἄξιοι πλείστοι ἐθεάσαντο, ἀλλὰ γὰρ καὶ παῖδες Ἑβραίων ἄφθοροι κατὰ τὸ λεγόμενον τῶν Βρόχθων μέρος ἐθεάσαντο*³.

Ο Ρ. Lemerle υποστήριξε πως το κείμενο του πρώτου Βιβλίου των θαυμάτων γράφηκε από τον αρχιεπίσκοπο Ιωάννη στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641)⁴. Μια ακριβέστερη χρονολόγηση του συμβάντος δεν είναι προς το παρόν δυνατή.

Όσοι ασχολήθηκαν με το απόσπασμα αυτό το σχολιάζουν κάπως αόριστα, όπως ο Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου⁵, ο οποίος θεωρεί ότι η μνημονευόμενη συνοικία των Βρόχθων: «ἀδῆλον ὅμως εἶνε ἂν ἦτο ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῆς πόλεως· ἐν τούτοις προτιμῶμεν νὰ τὸ θεωρήσωμεν ἐντὸς τῆς πόλεως. Λέγεται αὐτόθι ὅτι οἱ Ἑβραῖοι εἶδον τὴν σκιάν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου διερχομένη ἐκ τοῦ ρηθέντος μέρους. Ὡς φαίνεται λοιπὸν ἦτο συνοικία τῶν Ἑβραίων».

1. Τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἕμνοι εἰς Θεὸν καὶ τὸν Πανένδοξον ἀθλοφόρον Δημήτριον ἐν μερικῇ διηγήσει τῶν θαυμάτων. Paul Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, Paris I, 1979, σ. 50.

2. Ο.π., σ. 177.

3. Ο.π., σ. 178.

4. Ο.π., σ. 49.

5. Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Ἐν Θεσσαλονίῃ 1880, σ. 39.

Ο ίδιος ο Paul Lemerle σχολιάζοντας το παραπάνω κείμενο γράφει: «Désignation non attestée ailleurs, du quartier des Juifs à Thessalonique, ou d'une partie de ce quarter, de localisation incertaine»⁶.

Η φράση *παιδες Έβραίων άφθοροι*, κατά τον Lemerle, δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο από «Εβραίοι», ή γράφηκε λάθος αντί άφθονοι (άφθοροι), ή σημαίνει απλώς παιδιά Εβραίων⁷. Θα μπορούσε όμως κανείς να θεωρήσει ότι η λέξη «άφθοροι» είχε την έννοια «άγνοι» και επομένως άξιοι να δουν τον άγιο.

Μια άλλη γενικής φύσεως πληροφορία υπάρχει στην επιστολή που έστειλε ο Rouqueville στον Tafel, το 1833, όπου γράφει μεταξύ άλλων: «Cependant on retrouve à Salonique dans le quartier de tanneurs le port creusé par l'Empereur Philippe». Πρόκειται για το λιμάνι του Μεγάλου Κωνσταντίνου, το οποίο καταλάμβανε το χώρο όπου σήμερα βρίσκεται η γειτονιά η περισσότερο γνωστή ως «Λαδάδικα». Εκεί κατά την άποψή μου βρισκόταν η συνοικία των Βρόχθων⁸.

Άς ρίξουμε μια ματιά σε όσα αναφέρει ένα παλιότερο κείμενο του Τούρκου περιηγητή του 17ου αιώνα Μουσταφά Μπεν Αμπντάλα Χατζή Κάλφα, *Γεωγραφική περιήγηση Ρούμελης και Βόσνας*, που μεταφράστηκε το 1812 από τον Hammer και δημοσιεύθηκε στη Βιέννη το 1912⁹. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα, σε μετάφραση του Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου¹⁰: «Αί πλείους τών οικιών εισίν Ίουδαϊκαί. Οί άπό τής χριστιανωσύνης (των Ίσπανών) κρυφά διαφυγόντες Ίουδαίοι κατέφυγον ώς επί τό πλείστον ένταύθα καί ένφκίασαν τά χάνια καί τάς οικίας επί μακροῦ προθεσμία. Καίτοι ἤδη έν τῇ πόλει ένικρατει δυστυχία καί άκίνησία τής άγοράς ένεκα τών προσελθόντων Ίουδαίων, έν τούτοις ἡ ξημία αύτη άντισταθμίζεται διά τών γενικῶν ώφελειῶν τών κατοικῶν τούτων. Διότι οὔτοι εισίν οί τεχνουργοῦντες τούς διασήμους καί πολυποικίλους ένκείνους ποδοπάτητας, οὔτινες πρό πολλοῦ ἤδη οὔδαμοῦ κατεργάζονται τοσοῦτον καλῶς κάλλιστα ύφάσματα!

Μία τών μεγαλύτερων περιεργοτήτων (!) τής Θεσσαλονίκης είναι ἡ έν αύτῇ τῇ Ίουδαϊκῇ συνοικίᾳ Σχολή, καί Χάβρα όνομαζομένη, έν ταῖς ύπε-

6. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, τ. I, Paris 1979, σ. 172, νποσ. 12. Πρβλ. J.- M. Spieser, *Travaux et Mémoires*, 5 (1973) 149.

7. Ο.π., σ. 172, νποσ. 12.

8. F. C. H. L. Rouqueville, *A Monsieur Theophile Lucas Frédéric Tafel*, που δημοσιεύθηκε στο έργο του Tafel, *De via militaris romanorum Egnatia*, Tubingae 1842, σ. 10. Πρβλ. και Ο. Tafali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 16, νποσ. 4, ο οποίος σχολιάζει την παράγραφο της επιστολής του Rouqueville στον Tafel: «C'est peut-être cette partie que les Actes de S. Démétrius appellent τών Βρόχθων».

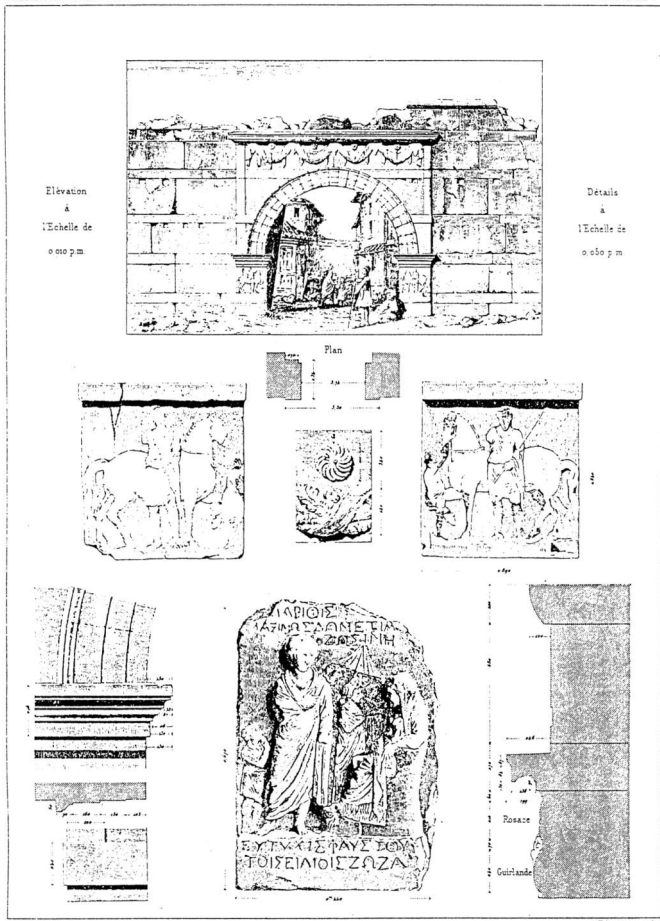
9. Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa, *Rumeli und Bosna, geographisch Beschriben*, έκδ. Joseph Hammer, Wien 1812, σ. 75.

10. *Άστγγραφία Θεσσαλονίκης*, Έν Θεσσαλονίκη 1880, σσ. 9, 10.

MACÉDOINE
THESSALONIQUE

Mission de Macédoine.

Planche 22bis

H. Daumet del.

A.F. Lemaire sculp.

1-3. PORTE ANTIQUE. (PORTE DU VARDARI)

7. STÈLE GRÉCO-ROMAINE

Εικ. 1. Η Πύλη του Βαρδαρίου (L. Heuzey - H. Daumet).

ράνω οροφαις τῆς ὁποίας ὑπάρχουσι πολλαὶ αἰθουσαι βιβλίων. Ἐνταῦθα εἰσὶ πλείους τῶν 200 διδασκάλων διδάσκοντες ἀπὸ τῶν πρώτων στοιχείων τῆς γλώσσης μέχρι τῆς ἱστορίας, οἱ δὲ μαθηταί, παιδία μὲν ἀπὸ 4-5 ἐτῶν, ἄνδρες δὲ ἀπὸ 30-40, κάθηνται ἐπὶ τῶν θρανίων περὶ τοὺς 1000 καὶ ἀναγινώσκουσι τὴν Γραφήν καὶ τοὺς Νόμους.

Ἐκ τούτων κατανοεῖ τις ὅτι ἀπὸ τοῦ 1500 ὑπῆρχον αὐτόθι πολυάριθμοι Ἰουδαῖοι. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τοὺς τάπητας τοὺς ὁποίους κατεσκεύαζον κατὰ τὸν 16 καὶ 17 αἰῶνα, ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν καὶ ἕτερον εἶδος βιομηχανίας τῶν Ἰουδαίων τὸ ὅποιο ἀναφέρει ὁ Βενιαμὶν Τουδέλης εἰς τὸν 12ον αἰῶνα: οὗτος λέγει ὅτι ἦσαν μηχανικοί. Τὸ χωρίον αὐτοῦ ἀναφερόμενον ἐν τῇ συνοικίᾳ τῶν *Βρόχθων*¹¹.

Μια ἄλλη πληροφορία εἶναι ἰσως επιβηθητική γιὰ τὸ πρόβλημά μας, γιὰ ἓναν ακριβέστερο, δηλαδὴ, προσδιορισμὸ τῆς εβραϊκῆς συννοικίας τῶν Βρόχθων. Πρόκειται γιὰ τὸ Συναξάρι τῆς Ἁγίας Ματρῶνας, ἀπὸ το ὁποῖο ἀντιλοῦμε κάποιες σύντομες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ μαρτυρικὸ τῆς θάνατο¹²: *Ἄθλησις τῆς ἁγίας μάρτυρος Ματρῶνης ἐκ πόλεως Θεσσαλονίκης. Αὕτη θεράπαινα ὑπῆρχε Παντίλλης τινὸς Ἰουδαίας, γυναικὸς στρατοπεδάρχου ἐν τῇ Σαλονικέων πόλει. Ταύτης ἡ Παντίλλα τὸ λείψανον, διὰ τινος Στρατονίκου ἀπὸ τοῦ τείχους ἐν δέρει ἐνειλήσασα ῥίπτει κάτω, ὅπερ οἱ Χριστιανοὶ λαβόντες κατέθεντο πλησίον τῆς Λεωφόρου. Μετὰ δὲ τὸν διαγισμόν, Ἀλέξανδρος ἐπίσκοπος ἔνδον τῆς πόλεως εὐκτήριον οἶκον δευμάμενος τὸ ἅγιον λείψανον κατέθηκεν*¹³.

Καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ακροτελευτία φράση γίνεται σαφές ὅτι μετὰ τοὺς διαγισμοὺς ὁ ἐπίσκοπος Ἀλέξανδρος ἰδρυσεν ναὸ μέσα στὴν πόλιν ὅπου κατέθεσε τὸ λείψανον τῆς Ἁγίας. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ λειψάνου ὑπάρχουν ἀκετεῖς μαρτυρίες¹⁴. Ἀργότερα μας πληροφορεῖ ὁ Μιχ. Χατζη-Ἰωάννου¹⁵ «οὐδὲν

11. Ο Βενιαμίν ο εκ Τουδέλης επισκέφθηκε τὴ Θεσσαλονικὴ τὸ 1170. R. Benjamin von Tudela, *Die Reisebeschreibungen*, ἐκδ. Dr. Grünhut & Adler, II, Jerusalem 1903. Πρβλ. Gilles Veinstein, «Un paradoxe Seculaire», *Salonique 1850-1918*, Paris 1992, σ. 42.

12. Alex. Dimitrievskij, *Opisanie liturgiceskich rukopisej*, vol. I. Typica, Kiev 1895, σ. 61. O. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 189, ὑποσ. 3.

13. Πρβλ. καὶ Βίκτωρος Ματθαίου, *Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, 2^ο 1960, τ. Γ', σ. 446: 27 Μαρτίου: «Μνήμη τῆς Ἁγίας Μάρτυρος Ματρῶνης τῆς ἐν Θεσσαλονικίῃ». Υπήρχε καὶ ομώνυμη μάρτυς Ματρῶνα εκ Παμφυλίας. Πρβλ. *Migne Patrologiae Graecae*, t. 116 (Turtholi) Belgium, Μηνὸς Νοεμβρίου: «Βίος καὶ πολιτεία καὶ ἀσκήσις τῆς σοίας Μητρός ἡμῶν Ματρῶνης (εκ Παμφυλίας)», col. 920 κ.ε.

14. Ο Μιχαὴλ Χατζη-Ἰωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονικὴ 1880, σ. 104, ἀναφέρει ὅτι: «Τῆς ἁγίας Ματρῶνας ὑπῆρχε καὶ τὸ λείψανον, τοῦθ' ὅπερ ἀναφέρει καὶ τὸ προμνημονευθέν χωρίον τοῦ Βασιλειανοῦ Μηνολογίου (28 Μαρτίου) καὶ ὁ Ἄνωνυμος συγγραφεὺς τῶν Πράξεων τοῦ ἁγ. Δημητρίου», κεφ. 47 (σ. 121): *Ἐπεὶ γὰρ φιλομάρτυρες οἱ τὴν Θεσσαλονικὴν οἰκοῦντες Χριστιανοὶ καθεστῆκεσαν, δέει τοῦ μὴ τὰ σώματα τῶν μαρτύρων ἁγίων τοῖς τῶν εἰδωλολατρῶν προδοῖναι θμῶς, ἐχεμύθως ταῦτα ἐν γῆ κατετίθεσαν, ὡς μὴδὲ μέχρι νῦν τηλαγὸς μῆδενός τῶν ἐν αὐτῇ μαρτυρησάντων ἁγιολόχους θῆκας γνωσθῆναι ὅποι τυχάνοιεν ἀπο-*

ἀκούεται οὔτε περί τοῦ ναοῦ οὔτε περί τοῦ σώματος τῆς Ἁγίας»¹⁶.

Όλοι συμφωνοῦν ὅτι ὁ θεμελιωτῆς καί ἀνιδρυτῆς τοῦ ναοῦ ἐπίσκοπος Ἀλέξανδρος εἶναι αὐτός που ἔλαβε μέρος στήν Α΄ Οἰκουμενική σύνοδο τῆς Νίκαιας τῷ 325¹⁷. Πιθανότατα ὁ ναός τῆς Ἁγίας Ματρῶνας χτίστηκε λίγο μετὰ τὴ χρονολογία αὐτή¹⁸. Όλοι τοποθετοῦν τὸ ναὸ κοντὰ στή *λεωφόρο*, τὸ «φαρδὺ δρόμο» τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας (σημερινὴ Ἐγνατία)¹⁹, βασι-σμένοιο στο γνωστὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Συναξάρι τῆς Ἁγίας (ὁ.π.)²⁰.

Με μοναδικὸ δεδομένο τὴν πληροφορία που σώθηκε στο Συναξάρι τῆς Ἁγίας Ματρῶνας, ὅπου αναφέρεται ὅτι ὁ Στρατόνικος ἐρίξε τὸ λείψανο τῆς Ἁγίας κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ μυστικά τὸ παρέλαβαν καὶ τὸ ἔθαψαν κοντὰ στον κυριότερο δρόμο τῆς Θεσσαλονίκης, τὴ *λεωφόρο*, δὲν μποροῦμε νὰ συναγάγουμε πολλὰ πράγματα. Ἴσως ἀπὸ τὴ φράση: «...διὰ τινος Στρατονίκου ἀπὸ τοῦ τείχους ῥίπτει κάτω» θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ὅτι τὸ ἀνέβασμα στα τεῖχη, δηλαδὴ στον περικύκλωτο τῶν τειχῶν, προφανῶς θὰ ἐγένε ἀπὸ μίαν ἀπὸ τὶς προσβάσεις που γνωρίζουμε ὅτι κατὰ διαστήματα υπήρχαν καὶ μάλιστα κοντὰ στις πύλες ἢ ὀριόμενους πύργους. Ὅτι ἡ τιμωρία αὐτὴ, δηλαδὴ ἡ περιφρονητικὴ ἀπόρριψη τοῦ λειψάνου, ἐγένε γιὰ ἐκφοβισμό τῶν κατοίκων που πολλοὶ εἶχαν ἀσπασθεῖ τὸν Χριστιανισμό, ὅπως διδασκόμαστε ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς που ξέσπασαν στα χρόνια τοῦ Μαξιμιανοῦ

κεῖμενα, πλὴν τῆς σεμνοτάτης παρθένου Ματρῶνας. Τα ἴδια ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ μεταγενέστερος τὸν Ἀνοώνιου συγγραφέας τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονικέων Ἰωάννης (Miracla. Supplementum. Migne Patrologiae Graecae, t. 116, κεφ. V, A, col. 1240: ...μάλιστα δὲ οἱ κατὰ τὸν τῆς εἰδωλομανίας καιρὸν τὴν θεοφιλεῖ ταύτην Θεσσαλονικὴν οἰκοῦντες Χριστιανοὶ καθεστῆκεσαν καὶ δεῖ τοῦ μὴ τὰ τίμα σώματα τῶν μαρτυρούντων ἁγίων τοῖς τῶν εἰδωλολατρῶν προδοῦναι θυμοῖς, ἐχεμύθως ταῦτα καὶ μυστηριωδῶς ἐν αὐτῇ μαρτυρησάντων ἁγιολόχους θήκας γνωσθῆναι, ὅποι τυγχάνοιεν ἀποκείμενα, πλὴν τῆς σεμνοτάτης καὶ παναγίας παρθένου Ματρῶνης.

15. Ἄστυναξία Θεσσαλονίκης, Ἐν Θεσσαλονικῇ 1880, σ. 104.

16. Τὸ λείψανο τῆς ἁγίας Ματρῶνας μεταφέρθηκε στα χρόνια τῆς φραγκοκρατίας στή Βαρεκλώνη. Ὁ ναός ὅμως, στον ὁποῖο κατατέθηκε τὸ ἅγιο λείψανο, καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ἐνα μόνον ἀπειροελάχιστο τεμάχιο τοῦ λειψάνου διασώθηκε, γιὰτὶ εἶχε δωρηθεῖ παλιά στήν οἰκογένεια που εἶχε ἰδιαίτερα εὐεργετήσει τὸ ναὸ (ἀπὸ πληροφορίες τῶν πρωτοσύγγελου τῆς Ἱερᾶς Μητροπ. Θεσσαλονίκης Πανοσιολ. Παντελεῖμονα Καλαπακίδη).

17. Π. Ν. Παπαγεωργίου, «Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονικῇ λατρείας τοῦ μεγαλομάρτυρος ἁγίου Δημητρίου», *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908) 345. L. Petit. «Les énéques de Thessalonique», *Echos d'Orient* IV (1903) 139. O. Tafrahi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 189.

18. Ὁ Κωνσταντῖνος Α΄ ἐγένε αυτοκράτωρ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως 18 Σεπτεμβρίου 324 (καὶ παρέμεινε μέχρι 22 Μαΐου 337). Πρβλ. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 355.

19. Γι' αὐτὸν θὰ μιλήσουμε διεξοδικὰ στα ἐπόμενα.

20. O. Tafrahi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 189: «L'archevêque Alexandre... éleva dans Thessalonique, près de la voie Egnatienne, une église». Raymond Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 396: «Une église lui (στὴν Ἁγ. Ματρῶνα) fut dédiée par l'énéque Alexandre... près de la rue Egnatia».

(286-310)²¹, αλλά και αργότερα, είναι προφανές.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η κατακρήμνιση του λειψάνου έγινε από μια από τις εξόδους της λεωφόρου (της Via Egnatia), ίσως από τη δυτική είσοδο της πόλεως, από τη Χρυσή Πύλη (πύλη του Βαρδαρίου)²² (εικ. 1, 2). Η επιλογή εξαρτάται και μόνο, πιστεύω, από τον τόπο της σύλληψης της Αγίας, δηλαδή από τη γειτονιά όπου βρισκόταν η κατοικία του Εβραίου στρατοπεδάρχη της πόλεως, μια και γνωρίζουμε από το Συναξάρι ότι η Αγία Ματρώνα ήταν *θεράπεινα Παντίλλης τινος Ίουδαίας γυναικός* (προφανώς Ιουδαίου) *στρατοπεδάρχου ἐν τῇ Σαλονικέων πόλει*. Οι ντόπιοι όμως Εβραίοι των πρώτων αιώνων πρέπει να κατοικούσαν σε περιοχή κοντά στα παραθαλάσσια τείχη²³.

Η περιοχή αυτή πρέπει να βρισκόταν κοντά στις παλιότερες συναγωγές Ets-ha-Haim (Ἔτς Ἀχαΐμ = «Δένδρον της ζωής») και Ets-ha-Daath (Ἔτς Ἀδαάτ = «Δένδρον της γνώσης»), των παλιότερων, των αρχαίων Εβραίων της Θεσσαλονίκης που ἦσαν εξελληνισμένοι, όπως όλοι σχεδόν οι Εβραίοι της Διοσποράς και που αργότερα ονομάζονταν *Ρωμανιώτες* ή *Griegos*²⁴. Η συναγωγή Ets-ha-Haim βρισκόταν κολητή επάνω στο θαλάσσιο τείχος στο δρόμο Ez-Haim Hanrasi (των χρόνων της τουρκοκρατίας), τη σημερινή Λασκάρεως²⁵. Ο Μπαρούχ Σιμπή όμως πιστεύει ότι βρισκόταν σ' ένα σημείο της σημερινής οδού Δημοσθένους (στενού δρόμου μεταξύ της πλατείας Αριστοτέλους και της οδού Κομνηνών), κάθετης στην οδό Μητροπόλεως. Αργότερα οι δύο συναγωγές συγχωνεύτηκαν για να αποτελέσουν μία μοναδική, την «Ἔτς Ἀχαΐμ - Ἔτς Ἀδαάτ». Από το προβάδισμα της ονομασία της Ets Αχαΐμ συμπεραίνεται πως θα ἦταν η μεγαλύτερη και συνεπώς σ' αυτήν ο Απόστολος Παῦλος θα κήρυξε το Ευαγγέλιο.

Η συναγωγή των Ρωμανιωτών Εβραίων Ets Αχαΐμ είχε και ιδιαίτερη «σύναξη» (εβραϊκά «Μαζχόρ»), η οποία είχε και μια ειδική προσευχή για την ανάπαυση των ψυχών των εξαναγκασθέντων με τη βία σε βάπτισΗ Εβραίων στα βυζαντινά χρόνια. Πρόκειται για τους πρώτους «άνουσιμ» (εξαναγκασθέντες) που αναφέρει η Ιστορία.

21. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 355.

22. Πρβλ. O. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, σσ. 96, 103-105 και χάρτη. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, «Καλαμαριά», *Μακεδονικά* 17 (Θεσσαλονίκη 1977) 259-262.

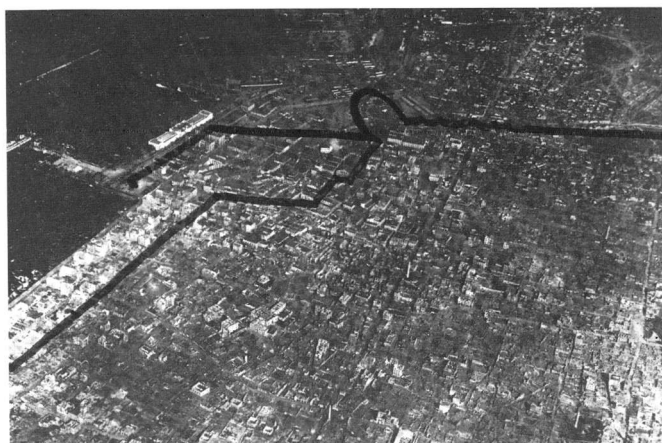
23. I.-S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, Paris 1936, σ. 37 κ.ε.

24. J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, τ. II, Salonique, σσ. 55-56, τ. V, Salonique 1956, σ. 30-31. Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 154.

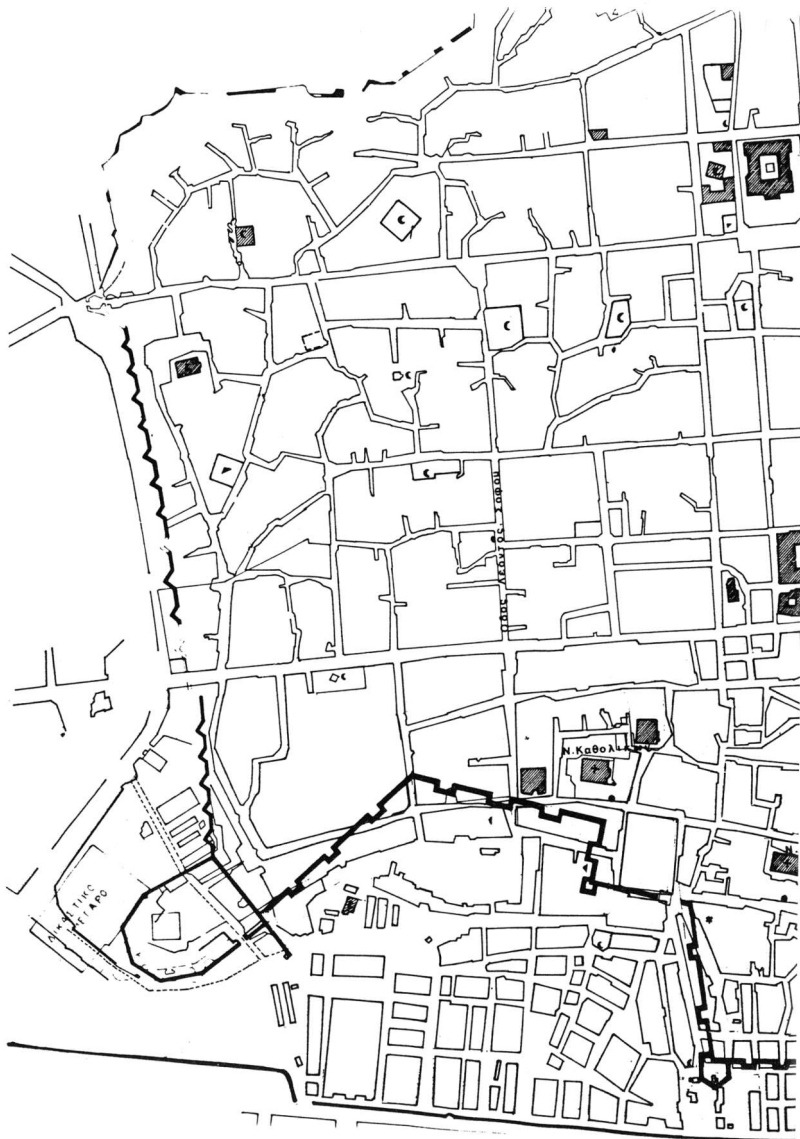
25. *Αγαθά σελ Πέσασχ* (επιμέλεια Μπαρούχ Ι. Σιμπή), έκδ. Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 10. Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης*, σ. 367.

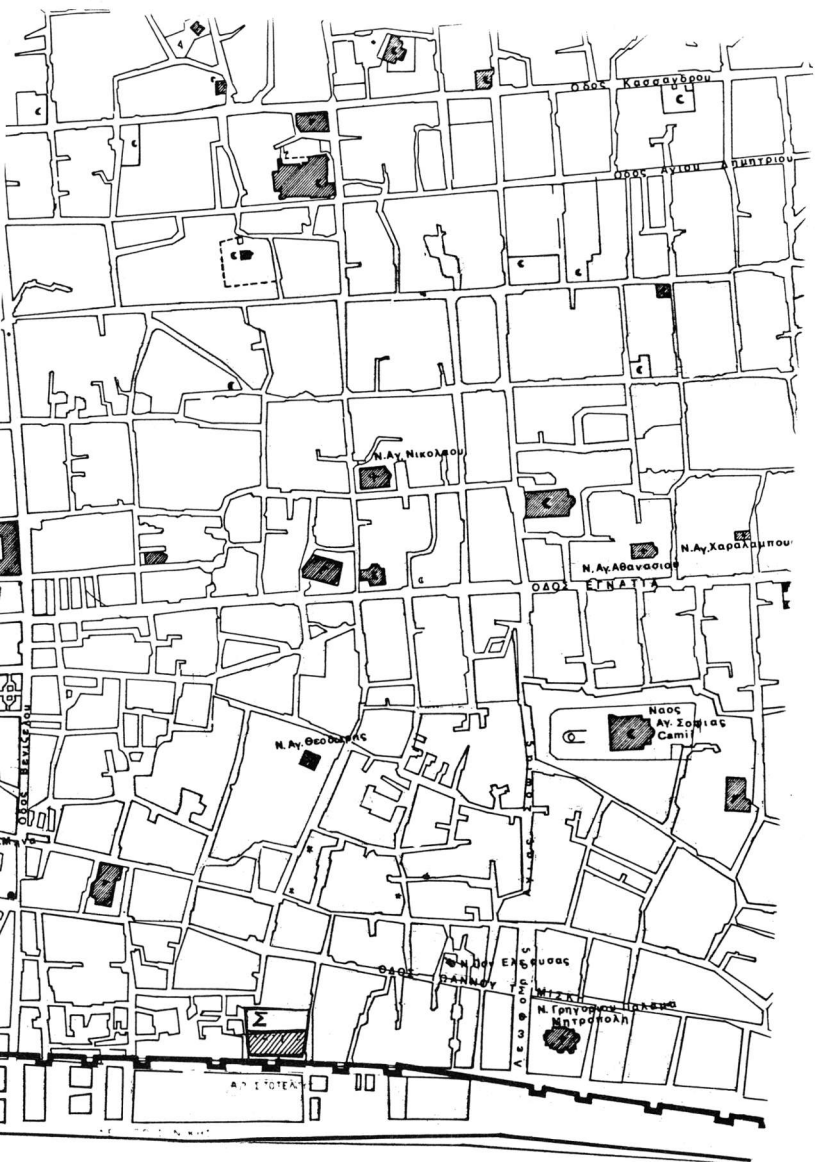
Εικ. 2. Η Πύλη του Βαφδαίου σε παλιά χαλκογραφία.

Εικ. 3. Αεροφωτογραφία της πυρκαϊστούς ζώνης (Jacques Ancel, *La Macédoine*, Paris 1930, πίν. LXII, σ. 289). Διακρίνεται η περιοχή του αρχαίου και μεσαιωνικού Λιμανιού.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια τοπογραφικού διαγράμματος των χρόνων της τουρκοκρατίας.
Η περιοχή του λιμανιού και η θέση της συναγωγής (Σ).

ΟΔΟΣ ΚΑΡΑΥΕΡΟΥ

ΟΔΟΣ ΑΥΓΙΑΣ ΔΗΜΤΡΙΟΥ

Ν. Αγ. Νικολάου

Ν. Αγ. Αθανασίου

Ν. Αγ. Χαράλαμπος

ΟΔΟΣ ΕΓΝΑΤΙΑ

Ν. Αγ. Θεοδώρου

Ναός
Αγ. Σοφίας
Camii

ΟΔΟΣ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Ν. Παν. Ελευθερίας

Ν. Γρηγορίου Παλαμά

ΑΠΟΣΤΟΛΕΩΝ

Η συναγωγή καταστράφηκε κατά τη μεγάλη πυρκαγιά της 18ης Αυγούστου 1917. Ο ένας τοίχος της συναγωγής ταυτιζόταν με το θαλάσσιο τείχος της πόλεως, που όμως γνωρίζουμε ότι κατεδαφίστηκε μεταξύ 1866 και 1879 με διαταγή του τότε Τούρκου διοικητή της Θεσσαλονίκης Σαμπρή Πασά, για να κατασκευασθεί η νέα προκυμαία (εικ. 3).

Όπως γράφει ο Μπαρούχ Σιμπή, «τον παλιό καιρό, όταν οι συναγωγές καταστρέφονταν από πυρκαγιά ή άλλες αιτίες, ξαναχτίζονταν στην ίδια τοποθεσία, με τη χρησιμοποίηση των ίδιων χρήσιμων υλικών τους, γιατί, κατά το Ταλμούδ, απαγορεύεται η αποκομιδή των υλικών αυτών». Η συναγωγή, άλλωστε, Ετς Αχαΐμ είχε καταστραφεί κατά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1890 και ξανακτίσθηκε αναγκαστικά στον ίδιο χώρο. Δεν επαναχτίσθηκε όμως στο ίδιο σημείο μετά την πυρκαγιά του 1917, γιατί το σχέδιο του Εμπράο είχε αλλάξει ριζικά την πολεοδομία της περιοχής²⁶.

Υπάρχουν θετικές μαρτυρίες ότι οι Εβραίοι έχτιζαν κατά αρχαία παράδοση τις συναγωγές τους κοντά στη θάλασσα. Ο Ιουδαίος ιστορικός του Ιου αιώνα μ.Χ. Φλάβιος Ιώσηπος (*Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* XI, XXXIII) μας πληροφορεί ότι κατά τα έθιμα των πατέρων τους οι Εβραίοι της Αλικαρνασσού έχτιζαν κοντά στη θάλασσα τη συναγωγή τους. Αλλά και άλλες συναγωγές γνωρίζουμε ότι χτίστηκαν κοντά στη θάλασσα ή σε ποτάμι, όπως οι συναγωγές της Δήλου, της Αίγινας, της Δούρας-Ευρωπού, της Μακεδονικής Βέροιας, η οποία μάλιστα πρόκειται να αναστηλωθεί, άλλη κοντά στους Φιλίππους κ.ά. Η συναγωγή Ετς Αχαΐμ βρισκόταν στην περιφημη συνοικία των *Βρόχθων*²⁷ που αναφέρεται τον 7ο αιώνα²⁸. βρισκόταν συνεπώς κοντά στη θάλασσα²⁹.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το μαρτύριο της Αγίας μάλλον δεν έγινε στην πύλη της θάλασσας που βρισκό-

26. Μπαρούχ Σιμπή, «Πού ακριβώς βρισκόταν η συναγωγή», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (N. Σφενδόνη), 1966, σ. 56, 57.

27. Πράξ. Αγ. Ανώνιμ. κεφ. 164: «παῖδες Ἑβραίων ἀφθοροὶ κατὰ τὸ λεγόμενον τῶν Βρόχθων μέρος ἐθέσαντο». Πρβλ. και Αλεξ. Ν. Λέτσα, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 2, υποσ. 5.

28. Ο Μιχ. Χατζη-Ιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης*, σ. 39, γράφει: «Μέρος τι, μνημονεύομενον κατὰ τον 7ον αἰώνα, ονομάζεται τῶν Βρόχθων». Πρβλ. Βασ. Δημητριάδη, *ό.π.*, σ. 367.

29. Η συνοικία Ez-Haim, γράφει ο Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 171, βασιμμένος στα τουρκικά τεφτέρια, είχε δρόμους Varsano (Φαραώ), Ez-Haim Havrasi (Θεοδ. Λασκάρεως), Hisar (= Κάστρου, Πανσάνιου) και Kastilya Havrasi (Αγ. Νικολάου). (Πρβλ. και λεπτομερῆ χάρτη, σ. 169). Βρισκόταν δηλαδή μεσημβρινά του Αγίου Μηνά, στον παλιό μαχαλά του λιμανιού (λιμένος του Μεγ. Κωνσταντίνου). Η συνοικία αυτή έμεινε εβραϊκή και όλα τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Η συναγωγή αυτή, που αργότερα ονομάστηκε λόγω συγγωνεύσεως με την άλλη «Ετς Ἀχαΐμ Βεές Ἰδαάτ», κατεδαφίστηκε το 1904 για την εκτέλεση λιμενικών έργων. Πρβλ. *Αγαδάτ σελ Πέσασχ*, σ. 10.

ταν κοντά στη συνοικία των Βρόχθων, αλλά σε κάποιο, όπως αναφέραμε, πιο κεντρικό σημείο, ίσως στη Χρυσή πύλη, οπότε οι χριστιανοί έθαψαν το σκήνωμα της Αγίας στο πλησιέστερο και ασφαλέστερο σημείο κοντά στη λεωφόρο. Η θέση αυτή θα πρέπει λογικά να αναζητηθεί στην εγκάρσια ζώνη που έχει δυτικό όριο τη γνωστή ρωμαϊκή θριαμβευτική αψίδα κοντά στη Χρυσή πύλη και στον decumanus που διέρχεται από το Hamza Bey cami, τη σημερινή Βενιζέλου³⁰.

Το πλάτος της ζώνης είναι σχετικό και καθορίζεται από μια λογική ερμηνεία του «πλησίον της λεωφόρου» του Συναξαρίου της Αγίας. Στο χάρτη που δημοσιεύει ο Tafrafi στο βιβλίο του *Topographie de Thessalonique*, μεσημβρινά στο Hamza Bey cami και δυτικά στο Μπεζεστένι, σημειώνει «Ruines d'un bâtiment byzantin». Δυστυχώς η περιοχή αυτή της πόλης έχει βάνουσα ανοικοδομηθεί και έχουν καταστραφεί από άγνοια ή από συμφέρον όσα ερείπια διασώζονταν στα θεμέλια. Τελείως τυχαία και αναπάντεχα μόνο μπορεί να φανερωθούν κάποτε τα θεμέλια του ναού της Αγίας Ματρώνας, που ανίδρυσε ο επίσκοπος Αλέξανδρος και τοποθέτησε τα ιερά λείψανα της Αγίας³¹.

Ορισμένα δεδομένα πάντως συνηγορούν σε μια πρόταση για ταύτιση του ναού της Αγίας Ματρώνας με τα ερείπια του «άγνωστου οκταγωνικού ναού, τμήματα του οποίου ανασκάφηκαν τα τελευταία χρόνια στα θεμέλια οικοδομών της περιοχής Βαρδαρίου και συγκεκριμένα στο οικοδομικό τετράγωνο, που ορίζεται σήμερα από τις οδούς Παπαρηγοπούλου, Ζεφύρων και Μαβίλη»³². Ο αξιολόγος και μεγάλων διαστάσεων οκταγωνικός ναός, που η θέση του συμφωνεί με όσα αναφέραμε στα προηγούμενα, συνοδεύεται και από μαρτύριο³³ και βαπτιστήριο³⁴. Η αρχαιολόγος Ευτέρπη Μαρκή πιστεύει ότι το μαρτύριο συνδέεται με «την αναμνηστική λατρεία του τόπου μαρτυρίας

30. Ο Tafrafi, *Topographie*, χάρτης. Ο Raymond Janin, *Les églises et les monastères des Grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 396, γράφει ότι ο ναός της βρισκόταν πλησίον της Εγνατίας οδού, όπου και κατατέθηκε το λείψανό της λίγο μετά, το 325.

31. Σήμερα δεν σώζονται οι ψηφιδωτές εικόνες στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, που περιγράφει ο Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου, «Μνημεία της εν Θεσσαλονίκη λατρείας του μεγαλομάρτυρος αγίου Δημητρίου», *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908) 345: «Το σύστημα καταλείπει σειρά εικόνων, εν προτομή μεν τριών αγίων, ανδρός, της Παναγίας και της Ματρώνης, όλης δε κόρης, επικλινούς υπό τη τρίτη κειμένη εικόνι: τα ευγενέστατα των Ρωμαίων αγίων παρθένων πρόσωπα εν τοις μετώποις κοσμίει ο σταυρός + ... Αγία δε Ματρώνα ίσως νοητέα η εν Θεσσαλονίκη μαρτυρήσασα και διά ναού του επισκόπου Αλεξάνδρου τιμηθείσα».

32. Ευτέρπη Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 23 (Θεσσαλονίκη 1983) 117. Η θέση του μνημείου διακρίνεται καθαρά στο τοπογραφικό διάγραμμα που δημοσιεύεται, σ. 118, Σχ. 1 και πρόταση αποκατάστασής του στο σχ. 8 της σ. 127.

33. Ευτέρπη Μαρκή, *ό.π.*, σ. 124, σχ. 5 και σ. 125, σχ. 7, σ. 127 κ.ε.

34. Ευτέρπη Μαρκή, *ό.π.*, σ. 125, σχ. 6, σ. 126 κ.ε.

του αθλητού Νέστορος»³⁵. Τον οκταγωνικό ναό χρονολογεί η Μαρκή στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα³⁶ (εικ. 5).

Το περίκεντρο σχήμα ελάχιστα εξυπηρετεί τους λειτουργικούς σκοπούς της χριστιανικής λατρείας και εξαιτίας του κυρίαρχου κατακόρυφου άξονα που κυριαρχεί. Αντίθετα ταιριάζει σε μαρτύρια, σε βαπτιστήρια ή σε μαισωλεία με πρωταρχικό παράδειγμα την περίφημη Ροτόντα του Παναγίου Τάφου. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι όσες εκκλησίες εμφανίζουν παρόμοια σχήματα πρέπει να ήταν συνδεδεμένες με κάποια ειδική λατρεία ιερών λειψάνων.

Από τα περιέκentra κτίσματα αυτά ιδίως που ακολουθούν το κυκλικό σχήμα (όπως ο St. Stefano Rotondo ή η Sta Constanza) είναι επηρεασμένα από τη Ροτόντα του Παναγίου Τάφου.

Γνωρίζουμε ότι παράλληλα με το κυκλικό σχήμα, σε κάτοψη, εμφανίζεται και το οκταγωνικό, όπως λ.χ. στην περίπτωση του ανατολικού τμήματος της βασιλικής της Βηθλεέμ (4ος αιώνας).

Σχετικά με το ναό της Αγίας Ματρώνας είναι σημαντική η περιγραφή του Πρώτου βιβλίου των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, η οποία αναφέρει ότι: *μηδενός τῶν ἐν αὐτῇ μαρτυρησάντων τὰς ἀγιοδόχους θήκας γνωσθῆναι ὅποι τυγχάνοιεν ἀποκείμεναι, πλὴν τῆς σεμνοτάτης καὶ παναγίας παρθένου Ματρῶνης*³⁷.

Η μορφή της κατόψεως, όπως και τα γειτονικά κτίσματα, θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να αποτελέσουν τεκμήρια για μια πλέον προώριμη χρονολόγηση³⁸.

Η εκκλησία της Αγίας Ματρώνας πρέπει να καταστράφηκε νωρίς. Τον 7ο αιώνα γνωρίζουμε ότι υπήρχε ήδη μονή της Αγίας έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης³⁹. Η καταστροφή της μπορεί να οφείλεται σε κάποιον από τους φοβερούς σεισμούς ή και τις πυρκαγιές που τόσο ταλαιπώρησαν την

35. Ευτέρπη Μαρκή, *ό.π.*, σ. 129.

36. Ευτέρπη Μαρκή, *ό.π.*, σ. 130.

37. Raymond Janin, *Les églises et les monastères des grandes centres Byzantins*, Paris 1975, σ. 396.

38. Luigi Crema, «Significato della Architettura Romana», *Bolletino del Centro Studi per la Storia dell'Architettura*, n. 15, Supplemento al 1959, σ. 26-42, εικ. 32-108.

39. Δεν μνημονεύεται επίσης, χωρίς βέβαια αυτό να αποτελεί ένα αναντίρρητο δεδομένο, από τον Ιωάννη Καμενιάτη, συγγραφέα των αρχών του 10ου αιώνα, που περιέγραψε ύστερα από αίτηση του Γρηγορίου Καπταδοκίας την άλωση της γενέτειράς του από τους Σαρακηνούς της Κρήτης (31 Ιουλίου 904): Ιωάννου κληρικού και κοινοβουλευσιού του Καμενιάτου, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης* (Μετὰ τὸν Συνεριστ. Θεοφάνους, Βόννης, 1838, σ. 487 κ.ε.). Πρβλ. Καρλ Κρουμπάχερ, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη ⁴1978, σ. 250. Ούτε όμως και σε μεταγενέστερους Βυζαντινούς συγγραφείς ή χρονικογράφους μνημονεύεται η μέσα στη Θεσσαλονίκη εκκλησία της αγίας Ματρῶνας, ούτε κανένα ιστορικό γεγονός ή επεισόδιο από την πολυτάραχη ζωή της Θεσσαλονίκης συνδυάζεται με το ναό της.

πόλη (και ιδιαίτερα τους ναούς) κατά τον 6ο και 7ο αιώνα⁴⁰. Από τους σεισμούς αυτούς καταστράφηκε, πιθανότατα, και ο παραθαλάσσιος ναός της Παναχράντου Θεοτόκου.

*

Το κείμενο του πρώτου Βιβλίου των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, μετά το γεγονός της εμφάνισης του οράματος του Αγίου Δημητρίου και την καταστροφή του στολισκού των Σκλαβηνών, δίνει ορισμένες πληροφορίες για τις ενέργειες των Βαρθάρων που είναι χρήσιμες για την κατανόηση και τον προσδιορισμό της περιοχής των Βρόχθων.

[190]: *Και τῶν μὲν πρὸς τοῖς κρυπτοῖς ποντήλοις εἰσβαλόντων, ἐκεῖσε κατασπαρέντων, τῶν δὲ νηῶν ἐκ μεγάλης ἐλάσεως ἔξω πρὸς τῷ αἰγιαλῷ ἀποστομωσάντων καὶ μὴ δυνηθέντων ταύτας ἀνακαλέσασθαι, οἱ σθεναροὶ τῶν πολιτῶν καταπηδήσαντες, ἕτεροι δὲ δι' οὗ ἤλιζον οἱ πολέμοι παραπυλίου πορθεῖν τὴν πόλιν, τοῦτο οἱ πολῖται κατεάξαντες, δι' αὐτοῦ τὸ νίκος συμπολεμήσαντος τοῦ ἀθλοφόρου ἐκληρώσαντο*⁴¹.

Για την κατανόηση της πιο πάνω παραγράφου είναι αναγκαίο να έχει κανείς υπόψη του τη χάραξη του παλαιοχριστιανικού θαλάσσιου τείχους της πόλεως, το οποίο, στη βόρεια πλευρά του λιμανιού, ασθενέστατα οχυρωμένου, πλησίαζε τη βασιλική του Αγίου Μηνά, που, πιθανότατα, την εποχή αυτή ονομαζόταν ναός της Παναγίας (τέμενος της Αχράντου Θεοτόκου)⁴² (εικ. 6, 7). Πότε έγινε η μετονομασία δεν είναι δυνατόν, προς το παρόν, να προσδιορισθεί με ακρίβεια. Ίσως μετά την καταστροφή του ναού, από σεισμούς, τους ίδιους που κατέστρεψαν και το ναό της Αγίας Ματρώνας. Πάντως στο Βίο του Γρηγορίου Δεκαπολίτου (831-862)⁴³ υπάρχει η πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξη ναού στη Θεσσαλονίκη αφιερωμένου στον Άγιο Μηνά⁴⁴. Μνημονεύεται μάλιστα ότι ένας μοναχός, ο Ζαχαρίας, που ζούσε ακόμα την εποχή της

40. Πρβλ. πίνακα σεισμών στον V. Grumel, *La Chronologie*, 478. Η Μαρκή πιστεύει ότι ο οκταγωνικός ναός καταστράφηκε γύρω στο 518, πριν από την εποχή του Ιουστινιανού, *ό.π.*, σ. 130.

41. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius I*, Paris 1976, σ. 178, [190]: 12-17.

42. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius I*, Paris 1976, σ. 176, [184], 25: *Τάφρον δὲ τότε πρὸς τῷ πανμνήτῳ τεμένει τῆς ἀχράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς τῷ αὐτῷ λιμένι ἐποίησαντο, ἀτειχίστου τοῦ τοιοῦτου καθεστώτος τόπου, ὡς ἅπαντες ἐπίστανται*. Πρβλ. O. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 191. Χαράλ. Μπακιτζής, «Η θαλασσία οχύρωση της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 7 (1975) 331, 477.

43. F. Dvornik, *La vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédoniens au IXe siècle*, Paris 1926, σ. 58.

44. Raymond Janin, *Les églises et les monastères des grands centres Byzantins*, Paris 1975, σ. 397. Πρβλ. Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, «Αρχιτεκτονικά γλυπτά από τον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης», *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, vol. II, Città del Vaticano - Thessalonique 1984, σ. 226.

Εικ. 6. Η περιοχή του αρχαίου λιμανιού. Διαγραμμισμένη διακρίνεται η θέση της συναγωγής Ετς-Χαΐμ, σε επαφή με το θαλάσσιο τείχος.

επισκέψεως του Αγίου Γρηγορίου Δεκαπολίτου, είχε ανοικοδομήσει το ιερό (τον σηκόν) (εικ. 8).

Το σκαρίφημα που δημοσιεύει ο Χαρ. Μπακιριτζής στη μελέτη του «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης»⁴⁵ δίνει μιαν ιδέα της διατάξεως των οχυρώσεων στο λιμάνι του Μεγάλου Κωνσταντίνου, αλλά και τη θέση της σούδας⁴⁶, των πουλιτίων⁴⁷, των ποντήλων⁴⁸ και των τύλων (τείλων)⁴⁹.

Πρόκειται δηλαδή για διαφόρων μορφών παγίδες, τριβόλους, τάφρους και λαγούμια που κατασκευάστηκαν για να εμποδίσουν τον εχθρό να πλησιάσει το αδύναμο σχετικά τείχος του λιμανιού⁵⁰.

45. Βυζαντινά 7 (1975) Σχ. 15, σ. 477.

46. Σούδα, η τάφος, το σκάμμα. Πρβλ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius I*, Paris 1979, σ. 172, υποσ. 10 και σ. 177, 20. Για τις διαστάσεις και τον τρόπο κατασκευής της τάφρου πρβλ. Alphonse Dain, *Sylloge tacticatorum quae olim «Inedita Leonis tactica» dicebatur*, Paris 1938, σ. 42 (22, 4).

47. P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 171, υποσ. 7 (176, 27): Πρόκειται για υπόγειες παγίδες με καρφιά (που ο λαός, στη Θράκη τουλάχιστον, ονομάζει ντολάπια) σκεπασμένες με χώμα ή άμμο. Πρβλ. J.-M. Spieser, *Thessalonique*, Paris 1984, σ. 33, υποσ. 31.

48. P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 173, υποσ. 15, (178, 13): Πρόκειται για ένα είδος τριβόλων (ιτ. tribolo). Πρβλ. Louis Réau, *Dictionnaire Polyglotte des termes d'Art et d'Archéologie*, Paris 1953, σ. 47.

49. Τύλον, το ξύλο (Ησύχιος), νενεκρωμένη σάρξ, άποσάρωμα τών γονάτων, τό τετυλωμένον και περιλημένον τής σαρκός, όποϊον πολλάκις επί του ώμου γίνεται τοϊς άχθοφόροις έκ του βαστάζειν συνεχώς... (Λεξικόν Σούδα λ.) η καμπούρα. Πρβλ. M. Vickers, «The byzantine Sea walls of Thessaloniki», *Balkan Studies* 11,2, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 271.

50. Paul Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I*, Paris 1979, σ. 176, 31 (177): Τάφρον δέ τότε πρός τῷ παννιήτῳ

Η πιθανότητα της απορρίψεως του σιγηνώματος της Αγίας Ματρώνας από τα τείχη σε κάποιο σημείο του λιμανιού ή των δυτικών τειχών ενισχύεται και από μιαν άλλη πληροφορία: από το Βίο του Οσίου Δανιδ: *οὐ προσώρμησε τῷ λιμένι ἀλλὰ πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως ὤρμησεν ἐν ᾧ τόπῳ ἐρρίφθησαν τὰ ὄσματα τῶν ἁγίων Θεοδούλου καὶ Ἀγαθόποδος [...] καὶ προσορμήσαντες τῷ λιμένι εὐθέως ἐμήνυσαν τῷ ἁγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Ἀριστείδῃ [...]*⁵¹.

*

Ας δοῦμε τι γνωρίζουμε για την πολεοδομική ἀρθρωση της Θεσσαλονίκης κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή και ιδίως τα πρώτα χρόνια του χριστιανισμού. Οι πληροφορίες μας είναι ελάχιστες. Και από τους αξιόλογους πνευματικούς και λόγιους ἀνδρες που ἐξήσαν την εποχή αυτή στην πόλη, ὅπως ο Κικέρων, που βρισκόταν τότε ἐξόριστος στη Θεσσαλονίκη (49/50) και ἐγράψε σχετικά, τίποτε το σημαντικό δεν μαθαίνουμε, τουλάχιστον για την πολεοδομία της πόλεως.

Πολλοί επιστήμονες πιστεύουν πως η Αγορά, δηλαδή το πολιτιστικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, με ὅλα τα σχετικά ἰδρύματα, με τα ιερά και ὅλες τις δημόσιες υπηρεσίες, ἦταν πολύ πιο κοντά στο δυτικό της κάστρο και στο λιμάνι⁵². Στην ίδια περιοχή και μάλιστα κοντά ἢ και σε επαφή με το λιμάνι τοποθετεῖ και το εμπορικό κέντρο της ελληνιστικής πόλεως και ο Michael Vickers⁵³ (εικ. 7).

Σ' αυτήν ακριβῶς την περιοχή ἐγίνε και η πρώτη εγκατάσταση Εβραίων «αμέσως μετά την ἀνίδρυση της πόλεως»⁵⁴. Ακολουθεῖ νέα εγκατάσταση Εβραίων και περιπέτειες της πόλεως τον 1ο π.Χ. αἰώνα. «Τότε συγκροτήθηκε η μεγάλη και τόσο γνωστή ἀπὸ την εποχή του Χριστοῦ εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης»⁵⁵. Μητρική γλώσσα των Εβραίων αυτῶν ἦταν η ελληνική που

τεμένει τῆς ἀχράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς τῷ αὐτῷ λιμένι ἐποιήσαντο, ἀτειχίστου τοῦ τοιοῦτου καθεστώτος τόπου, ὡς ἀπαντες ἐπίστανται· καὶ ἡ τῶν π ο υ λ ι τ ω ν διὰ γονατίων ἡλωτῶν μηχανῆ κατεσκευάσαστο ἐν τῇ γῇ κρυφῆδὸν ἀποτεθέντων καὶ ἐξ ὀλίγης ὄλης τινὸς σκεπασθέντων, ὅπως τῇ τῶν τοιοῦτων ὀργάνων ἀορασίᾳ οἱ τὴν ὀρμὴν τῆς ἐπιβάσεως ποιησθαι μέλλοντες πολέμοι ἐν αὐτοῖς ἐμπαροῦσι· καὶ ἐν τῷ ἐκεῖσε δὲ μ ὠ λ φ, καὶ αὐτῷ ἀτειχίστῳ τότε, διὰ σανίδων καὶ ξύλων τινῶν ὡς μέχρι στήθους τειχίσαι, καὶ τὰ λοιπὰ δὲ τῶν ἄλλων μαγάνων ἀμυντήρια τὰ πρὸς παράταξιν ἦτοι ὄργανα κατεσκευάσθησαν.

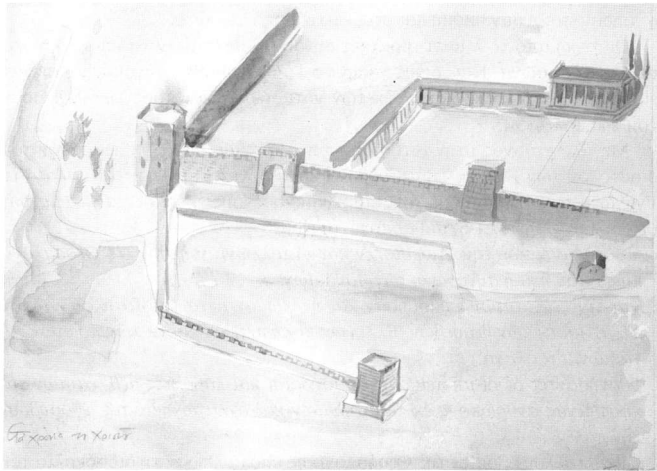
51. J.-M. Spieser, *Thessalonique*, Paris 1984, σ. 34, υποσ. 41. Τη φράση ὁμῶς του κειμένου «εἰς τὸν πρὸς δύναν τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκάλας πύργον» ο συγγρ. θεωρεῖ ὅτι εἶναι «delicat à interpréter».

52. Γιάννης Τσάρας, «Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης II», *Μακεδονικά* 22 (1982) 49.

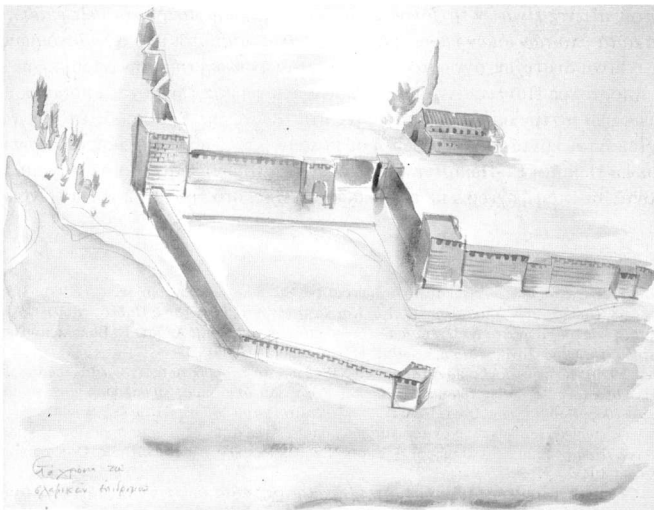
53. «Hellenistic Thessaloniki», *J.H.S.* 92 (1972) 149: «There was possible an agora in the upper city from the beginning, but the principal commercial agora of the Hellenistic city was probably closer to the sea».

54. Απὸστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 315 π.Χ. - 1912*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 9.

55. Ο.π., σ. 14.

Εικ. 7. Σκαρίφημα της διαμορφώσεως του λιμανιού στα χρόνια του Χριστού.

Εικ. 8. Σκαρίφημα της διαμορφώσεως του λιμανιού την εποχή των σασανικών επιδρομών.

τη χρησιμοποιούσαν ακόμη και στις επιτύμβιες επιγραφές⁵⁶.

Οι γύρω από το λιμάνι εβραϊκές συνοικίες συνέχισαν να υπάρχουν και κατά το 16ο αιώνα. Και, όπως γράφει ο Γ. Θεοχαρίδης, συνοικίες υπήρχαν «εις πλείονα τοῦ ἐνός, καί δὴ ἐκ τῶν νοτιωτέρων καί πρὸς τὴν θάλασσαν μέρη τῆς πόλεως»⁵⁷.

Μεγάλο γεγονός, στην ιστορία της πόλεώς μας υπήρξε η επίσκεψη του Αποστόλου των Εθνῶν. Τρία Σάββατα κατά συνέχεια μίλησε ο Παῦλος στη συναγωγή των Εβραίων με τους παρευρισκομένους⁵⁸. Από τις *Πράξεις των Αποστόλων* (κεφ. 17,1-6) μαθαίνουμε τα εξής:

1. Διοδεύσαντες δὲ τὴν Ἀμφίπολιν καὶ Ἀπολλωνίαν ἦλθον εἰς Θεσσαλονίκην, ὅπου ἦτο ἡ συναγωγή τῶν Ἰουδαίων...
4. Καὶ τινες ἐξ αὐτῶν ἐπέστησαν καὶ ἠνώθησαν μετὰ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Σίλα, καὶ ἐκ τῶν θεοσεβῶν Ἑλλήνων πολὺ πλῆθος καὶ ἐκ τῶν πρώτων γυναικῶν οὐκ ὀλίγα.
5. Φθονήσαντες δὲ οἱ μὴ πειθόμενοι Ἰουδαῖοι καὶ λαβρόντες μεθ' ἐαυτῶν κακούς τινας ἀνθρώπους ἐκ τῶν χυδαίων καὶ ὀχλαγωγῆσαντες, ἐθορύβουν τὴν πόλιν.

Και πολλοὶ Εβραῖοι της Θεσσαλονίκης ακολούθησαν τη διδασκαλία του Παύλου, όπως πληροφορούμαστε από την *Πρώτη προς Θεσσαλονικεῖς Ἐπιστολή του* (Β' 14): Διότι σεις ἐγίνετε, ἀδελφοί, μιμηταὶ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ, αἵτινες εἶναι ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ἐπειδὴ καὶ σεις ἐπάθετε τὰ αὐτὰ ὑπὸ τῶν ἰδίων ὑμῶν ὁμοειθῶν, καθὼς καὶ αὐτοὶ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων.

Εἶναι δυστυχῶς ἀγνωστο πού βρισκόταν η συναγωγή, στην οποία κήρυξε ο Απὸστολος Παῦλος. Αν ὅμως λάβουμε υπόψη μας την αρχαία παράδοση, σύμφωνα με την οποία οι συναγωγές στις χώρες της Διασποράς ἐπρεπε να βρισκονται κοντὰ στη θάλασσα ἢ σε ποτάμι⁵⁹, τότε η γνωστή μας συναγωγή Ets-ha-Haim (η Ez-Haim των τουρκικων τεφτεριων)⁶⁰, που βρισκόταν πολὺ κοντὰ, σε επαφὴ σχεδόν, με το θαλάσσιο τεῖχος, στο δρόμο Ez-Haim Havrasi

56. Ο.π., σ. 14.

57. Γ. Θεοχαρίδης, «Άγνωστα τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 5 (1961/63) 9.

58. *Πράξεις των Αποστόλων* 17, 1-6: Καὶ κατὰ τὴν συνήθειάν του ὁ Παῦλος εἰσήλθε πρὸς αὐτοὺς καὶ τρία σάββατα διελέγετο μετ' αὐτῶν ἀπὸ τῶν γραφῶν... Απόστ. Ε. Βασιλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης* 315 π.Χ. - 1912, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 18.

59. Φλ. Ιώσηπος, *Ἰουδαϊκὴ Αρχαιολογία* XIV, 258: ...τὰ τε σάββατα ἄγειν καὶ τὰ ἱερά συντελεῖν κατὰ τοὺς Ἰουδαίων νόμους καὶ τὰς προσευχὰς ποιεῖσθαι πρὸς τὴ θάλασση κατὰ τὸ πάτριον ἔθος. *Πράξεις των Αποστόλων* 12Τ', 13: Καὶ τῇ ἡμέρᾳ τοῦ σαββάτου ἐξηλθομεν ἔξω τῆς πόλεως (τῶν Φιλίππων) πλησίον τοῦ ποταμοῦ, ὅπου ἐσυνηθίζετο νὰ γίνηται προσευχή... Ἄγκυρα δὲ σὲλ Πέσασα, Ἐπιμέλεια Μπαρούχ, Ι. Σμιπὴ, Ἐκδοση Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος. Θεσσαλονίκη 1987, σ. 10.

60. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατὰ την εποχὴ της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 367.

(Θεοδώρου Λασκάρεως)⁶¹, Hisar (Κάστρου), Πανσανίου και Kastilya Havgasi (Αγίου Νικολάου)⁶², θα μπορούσε να ταυτισθεί με τη συναγωγή που μίλησε ο Παύλος (εικ. 4, 9).

Η περιοχή της συνοικίας Ez-ha-Haim πρέπει να είναι η συνοικία που αναφέρεται στο πρώτο Βιβλίο των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου. Έξω ακριβώς από τα τείχη και την εποχή αυτή των σλαβικών επιδρομών (αρχές του 7ου αιώνα) η στενή λωρίδα της παραλίας θα ήταν βαλτώδης και υγρή και από τις εκβολές των γειτονικών ποταμιών. Γνωρίζουμε άλλωστε ότι δημιουργούνταν ευρύτατα έλη στη δυτική πλευρά, έξω από τα τείχη, και από τις προσχώσεις τους κινδύνευε το λιμάνι, γι' αυτό, σε συνδυασμό με το μόλο του λιμανιού (περιοχή «Μπάρας»)⁶³, αλλά και από την απορροή πιθανότατα των ακαθάρτων της πόλεως, κατασκευάστηκε λιμενοβραχίονας που στο κείμενο του βιβλίου *Περί της Αλώσεως της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους* (του Ιωάννη Αναγνώστη) ονομάζεται *τζερέμπουλον*⁶⁴ (εικ. 7, 8).

Ο Tafel την αποστρόφη του Ιωάννου Αναγνώστου *Τζερέμπουλον* «*τοῦ κατὰ θάλασσαν προβεβλημένου διατειχίσματος*» ερμηνεύει: «*τζερέμπουλον canalis subterraneus, in speciem έμβολον (porticus arcuate) factus quo aqua in urbes arcesque ducitur*»⁶⁵.

Από το Τζερέμπουλο κατάφεραν να διαφύγουν οι επίσημοι Βενετοί μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης, μπαίνοντας στις γαλέρες που είχαν αράξει σ' αυτό από το λιμάνι⁶⁶. Για να δραπετεύσουν όμως, χωρίς οι Τούρκοι οι οποίοι είχαν καταλάβει την πόλη να το αντιληφθούν, οι Βενετοί θα πρέπει να έφθασαν κρυφά μέχρι το σημείο όπου είχαν προσδεθεί τα πλοία.

61. Βλ. *Άγκαδά σέλ Πέσασχ* (επιμέλεια Μπαρούχ, Ι. Σιμπή), έκδ. Ισραηλτικής Κοινότητας, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 10: «*Η Ετς Αχαΐμ*» ακουμπούσε στο παραλιακό τείχος της πόλεως, που αποτελούσε έναν από τους τέσσερις τοίχους αυτής».

62. Στη συνοικία αυτή, στα χρόνια της τουρκοκρατίας, υπήρχαν είκοσι σπίτια, εννέα καταστήματα, δύο ποτοποιεία, πέντε οικόπεδα και η συναγωγή Ez-Haim. Πρβλ. Β. Δημητριάδη, *ό.π.*, και χάρτη σ. 167.

63. *Bara*, φνάκι, αυλάκι. *Βουλγαροελληνικό Λεξικό της Ακαδημίας Επιστημών της Βουλγαρίας*, Σόφια 1960, σ. 30.

64. Ιωάννου Αναγνώστου, *Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης*. (*Μονορία επί τῆ ἀλώσει τῆς Θεσσαλονίκης*), Γιάννη Τσάρα, Θεσσαλονίκη 1958, § 13,30 (σ. 38): *Οἱ καὶ διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβεβλημένου διατειχίσματος (Τζερέμπουλον τοῦτο καλεῖν πάντες εἰώθαμεν) εἰς τὰς τριήρεις εἰσίασι*. Πρβλ. Μιχ. Χατζη-Ιωάννου, *Αστυγραφία*, σ. 35, 67. Χαρ. Μπακιτζής, *Βυζαντινά 7* (1975) 318 κ.ε. Απ. Βακαλόπουλος, «*Ιστορικές έρευνες έξω από τα τείχη τῆς Θεσσαλονίκης*», *Μακεδονικά 17* (Θεσσαλονίκη 1977) 2. Ο. Tafrahi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 17. M. Vickers, «*The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki*», *Balkan Studies II*, 2 (Θεσσαλονίκη 1970) 268. Χ. Μπακιτζής, «*Το Τζερέμπουλον της Θεσσαλονίκης*», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνών VI*, 2 (1973) 332 κ.ε. Γιάννης Τσάρας, «*Εκβολές - Εκβολή*» (*Τοπογραφικά Θεσσαλονίκης I*), *Βυζαντινά 2* (1982) 31-35.

65. T. L. F. Tafel, *De Thessalonica*, Berolini 1839, σ. 208.

66. Γιάννης Τσάρας, *Η τελευταία άλωση της Θεσσαλονίκης* (1430), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 56 (13).

Πιστεύω ότι το Τζερέμπουλο ήταν μια καμαροσκέπαστη δίοδος, μια «καταφυγή», από την οποία χύνονταν και τα ακάθαρτα νερά της πόλεως στο Θερμαϊκό, για να μην προσχωθεί το λιμάνι, αλλά και για λόγους υγιεινής. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καμενιάτη (50, 51), η άποψη αυτή επαληθεύεται ενμέρει, αν δεχτούμε την άποψη του Γιάννη Τσάρα ότι ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός της πόλεως λεγόταν Τσερέμπουλος (Τσερέμπουλος-λαγούμι): *Τὸ ὕδωρ ἐκεῖνο τῆς πόλεως ὦν (ὄν) ἀπάσης τῶν ἀφέδρων ἀπόρροια*⁶⁷.

Ο Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου, στην Αστυγραφία της Θεσσαλονίκης (σ. 67), εἶδε λείψανα του λαγουμιού αυτού λίγο πριν το 1880, κοντά στο Βαρθάρι και γράφει: «Φρονοῦμεν ὅτι τὸ τσιρέμβολον εἶνε ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου λείψανα φαίνονται ἐν τῇ ὁδῷ τῆ ἐκ τῶν πλαγίων τοῦ Βοσνάκ χάν. Εἶνε οἰκοδόμημα θολωτόν ἐκ πλίνθων καὶ οὐχὶ ὑπόγειον. Διὰ τούτου τοῦ τσιρεμβόλου, ὡς λέγει ὁ Ἀναγνώστης, ὅτε ἐάλω ἡ Θεσσαλονίκη, ἐδραπέτευσεν ἡ φρουρά τοῦ λιμένος, εἰς τὰς πρὸ μικροῦ προσορμισθείσας τρεῖς ἐνετικές τριήρεις. Τὸ τσιρέμβολον τοῦτο πιστοῦται καὶ διὰ τῆς αὐτόθι εὐρεθείσης ἄνω φλιάς τῆς πύλης τοῦ λιμένος, ὡς εἰκάζομεν»⁶⁸.

Ο Γιάννης Τσάρας ὁμῶς διαφοροποιεῖ τον Τζερέμπουλο-λαγούμι των ακαθάρτων ἀπὸ τον Τζερέμπουλο-μόλο του λιμανιού, γιατί γράφει: «Ἀπ' τ' ὄνομα του λαγουμιού αυτού πήρε τ' ὄνομά του και ο μόλος και μόνο το κοινό ὄνομα Τσερέμπουλος εἶναι που συνδέει τον Τσερέμπουλο-λαγούμι με τον Τσερέμπουλο-μόλο»⁶⁹.

Ο Ευστάθιος⁷⁰ ετυμολογεῖ τὸ ὄνομα ἀπὸ τις λέξεις *σύριγξ* και *έμβολος* (συριγγέμβολος, συρέμβολος, τζυρέμβολος).

Ποια ὁμῶς ἦταν ἡ μορφή του Τζερέμπουλου; Εἰκασίες μόνο με βάση τα κείμενα και μια κατασκευαστική λογική μποροῦμε να εκφράσουμε.

Ἀν πράγματι, ὅπως πιστεύω, ο λιμενοβραχίονας-μόλος ἦταν προέκταση (πράγμα λογικό ἐξάλλου, γιατί δεν θα μπορούσε ο αποχετευτικός αγωγός να καταλήξει στα ρηχὰ νερά του λιμανιού στο σημεῖο ακριβῶς που κινδύνευε ἡ ακτή ἀπὸ τις προσχώσεις των εχθρῶν των ποταμῶν) του αποχετευτικού αγωγού, θα εἶναι λογικό να θεωρήσουμε ὅτι ἦταν σκεπασμένος με ἕναν κυλινδρικό ἐπιμήκη θόλο (καμάρα), πρόταση που δικαιολογεῖται και ἀπὸ το πρῶτο συνθετικό της ονομασίας του: *σύριγξ*. Ἀπὸ την ερμηνεία αὐτὴ δικαιολογεῖται ἀπόλυτα και ο τρόπος διαφυγῆς των Βενετῶν αξιωματῶν του 1430.

67. Ιωάννης Καμενιάτης, κεφ. 57. (Γιάννης Τσάρας, *Ιωάννου Καμενιάτου στην ἀλωση τῆς Θεσσαλονίκης (904 π.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 104-105.

68. Γιάννης Τσάρας, «Τοπογραφικὰ Θεσσαλονίκης II», *Μακεδονικά* 22 (1982) 49.

69. *Ο.π.*, σ. 84.

70. Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκη Ευσταθίου, τα Λαογραφικά*, τ. Α', Ἀθήνα 1950, σ. 385. Τον ἴδιον, *Θεσσαλονίκη Ευσταθίου τα Γραμματικά*, Ἀθήνα 1953, σ. 127.

Η φράση τέλος του Ιωάννου Αναγνώστου: του κατά θάλασσαν προβεβλημένου διατειχίσματος⁷¹ μας βοηθάει στην εξωτερική και μάλιστα στην ανώτερη διαμόρφωση του Τζερέμιτουλου σε μορφή παρόμοια με του γνωστού προτειχίσματος των τειχών της Θεσσαλονίκης⁷². Η μορφή του προτειχίσματος είναι γνωστή είναι η ίδια με του τείχους, αλλά μικρότερη. Και το προτειχίσμα έχει περιδρομον και επάλξεις. Οπωσδήποτε ίδια θα ήταν και η μορφή του διατειχίσματος, το οποίο, πιθανότατα, είχε επάλξεις και προς τη θάλασσα και ίσως προς το εσωτερικό του λιμανιού, όπως ακριβώς το Β. τείχος της Θεσσαλονίκης, όπου μεταξύ πόλεως και ακροπόλεως υπάρχουν διδυμες επάλξεις.

Ο I. von Hammer δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες⁷³. Ο Γιάννης Τάρας⁷⁴ γράφει ότι το τζερέμιτουλο «ήταν μια στοιά από έναν σμαρωτό τοίχο», ο δε Tafel πιστεύει ότι ήταν «ένα υπόγειο κανάλι για το καθαρό νερό της Θεσσαλονίκης»⁷⁵.

Αν λάβουμε, τέλος, την ετυμολογία της λέξεως βρόχθ-ος, = βρόγχος = φάρυγξ⁷⁶, βροχθίζω, καταπίνω και καθαρίζω τόν λαιμόν διά τινός⁷⁷, βροχθώδης, -ες, αβθαής, ρηχός, επιπόλαιος (βροχθώδης λίμνη, βροχθώδης τόπος του Νείλου), τότε μπορούμε με βάση και τις λεπτομέρειες, που αναφέραμε στα προηγούμενα, για τη διαμόρφωση της θαλάσσιας όχθης στην περιοχή, τις προσχώσεις, τα έλη της Μπάρας και τον αγωγό απορροής ακαθάρτων του Λιμανιού να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο πως η φράση του Πρώτου Βιβλίου των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου: ...κατά τὸ λεγόμενον τῶν Βροχθῶν μέρος...⁷⁸ αναφέρεται στη γειτονιά μέσα από τα τείχη της περιοχής του λιμανιού και, πιθανότατα, ότι στα θεμέλια της παλιάς συναγωγής των Ρωμανιωτών *Ez-ha-Haim* υπήρχαν τα λείψανα της αρχαίας συναγωγής όπου εδίδαξε ο Απόστολος Παῦλος⁷⁹.

71. Ιωάννης Αναγνώστης, κεφ. 13.

72. P. Lemerle, *ό.π.*, 152, 19. 22. 24. 28. 29. 153. 4.

73. I. von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, τ. I, Pesth, 1834, σ. 334α.

74. «Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης II», *Μακεδονικά* 22 (1982) 83.

75. Tafel, *De Thessalonica ejusque agro*, σ. 208.

76. Henry George Liddell-Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1953, σ. 331, λ. «βρόχθος». Δημ. Β. Δημητράκου, *Νέον Λεξικόν*, Αθήνα ²1959, σ. 297. λ. «βρόχθος». Την ίδια ερμηνεία δίνει και ο P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Demétrius I*, Paris 1979, σ. 172: «Le quartier dit des gorges».

77. Liddell-Scott, *ό.π.*, σ. 331, λ. «βροχθίζω». Δημ. Β. Δημητράκου, *Νέον Λεξικόν*, Αθήνα ²1959, σ. 297, λ. «βροχθίζω».

78. P. Lemerle, *ό.π.*, I, 1979, σ. 178 [188].

79. *Αγκαδά σελ Πέσσαχ*, σ. 10: «Πιστεύεται πως σ' αυτήν την συναγωγήν εκήρυσεν ο Απόστολος Παῦλος, όταν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη», Πηβλ. Μπ. Σμιπύ, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1966, σ. 55.

Εικ. 10. «Τα Είδωλα» βρίσκονται σήμερα στο ισόγειο του Μουσείου του Λούβρου (φωτογρ. Ν. Μουτσόπουλου 1970).

*Εικ. 11. Αεροφωτογραφία του Ν. τμήματος της Αρχαίας
σκαρίφημα, στο πρώτο πλάνο, η θέση των «Μαγεμένων»*

Αγοράς. Διακρίνεται το Λουτρό (Bey Hamam) και σε «Ειδώλων», «Incantadas») (φωτ. Γ. Τσαουσάκη, 1984).

Για τον ιστορικό βίο της εβραϊκής παροικίας τους επόμενους αιώνες μη-δαμινές είναι οι ιστορικές πληροφορίες. Τον 7ο αιώνα είδαμε να αναφέρονται, στο πρώτο Βιβλίο των θαυμάτων, *παῖδες Ἑβραίων ἄφθοροι*, που για τη σημασία της λέξεως «άφθοροι» δεν έχουμε ακόμα καταλήξει σε μια αποδεκτή ερμηνεία⁸⁰. η αναφορά αυτή γίνεται σε μια περιοχή που μας ενδιαφέρει. Προηγουμένως, επίσης, είδαμε στο Βίο της Αγίας Ματρώνας την αναφορά της κατοικίας του Εβραίου στρατοπεδάρχη της πόλεως, που υποθέτουμε πως και αυτή θα βρισκόταν στη συνοικία του Λιμανιού (των Βρόχθων). Μετά οι πηγές σιωπούν.

Το 12ο αιώνα (1170) ο ραββίνος Βενιαμίν από την Τουδέλα της Ισπανίας (Benjamin de Tudéle) αναφέρει κατά την επίσκεψή του στην πόλη μας 500 Εβραίους⁸¹. Λίγο αργότερα ο μητροπολίτης Ευστάθιος⁸² μας δίνει ικανές πληροφορίες για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης (κατά τα τέλη του 12ου αιώνα)⁸³.

Στις επιστολές του ο Ευστάθιος μας πληροφορεί για εγκατάληψη των εβραϊκών συνοικιών και κατάληψη από τους Εβραίους χριστιανικών σπιτιών και αδελφωτών οικοπέδων, ημερευπωμένων ακινήτων (*ερημοτόπια*) ύστερα, προφανώς, από τις καταστροφές και την ερήμωση της πόλεως από την άλωση του 904 από τους Σαρακηνούς και το 1185 από τους Νορμανδούς: *Ἐγὼ δὲ καὶ ἔτι τολμῶν δέομαι. Ἐπὶ τινων πρὸ ἐμοῦ τοῦ ἀχρησιότατου ἀγίῳ ἀρχιερέων παρεχωρήθησαν Ἑβραῖοι πλατυνηθῆναι· οὐκ οἶδ', εἴτε κατὰ λήθην, εἴτε καὶ κατὰ εἶδησιν ἐκείνων, εἴτε καὶ κατὰ θεῖαν τινὰ κέλευσιν. Καὶ ᾤκησαν οἱ μὲν ἐν ἐρειστοπίοις χριστιανικοῖς, ἀνοικισθεῖσιν ὑπ' αὐτῶν· οἱ δὲ καὶ ἐν οἰκῆμασιν, ἐν οἷς ᾤκουν χριστιανοί, ὧν οἰκημάτων τινὰ καὶ θεῖοις εἰκονίσμασιν ἠγλαΐζοντο καὶ ἐψάλλοντο· καὶ οὐδεὶς ἦν ἕως καὶ χθὲς ὁ λαλῶν...*⁸⁴. Και σε άλλο σημείο: *Ἡ τι ἄλλο τὸ Ἑβραϊκὸν φύλον ἀφῆκε τῇ χριστιανικῇ πολιτείᾳ καὶ συμπαροικεῖν, καὶ ἐλέους τυγχάνειν, καὶ τρόπον τινὰ συζῆν; Οἷς θρησκειῦν ἀφίεται, ὡς αὐτῷ φίλον, καὶ τῶν ἀναγκαίων πάντων μετέχειν, τῶν μὲν ἀφθόνως· τῶν δ' ἐφ' ὅσον ἔξεισι. Καὶ μὴν διακρίσεις μὴ προὔπαρχούσης, μηδὲ συγγνώμης ἐφεπομένης, οὐκ ἂν ἦσαν παρ' ἡμῖν οὔτε Ἰουδαϊκὰ φύλα, οὐδὲ μὴν τὰ τῶν κακῶν Χριστιανῶν, τὸ δὲ μεῖζον οὐδὲ τὰ τῶν*

80. Πρβλ. P. Lemerle, *ό.π.*, I, σ. 172, υποσ. 12.

81. R. Benjamin von Tudela, *Die Reisebeschreibungen*, II. Jerusalem 1903, σ. 15. O. Tafrahi, *Thessalonique aux XIVe siècle*, Paris 1913, σ. 39, υποσ. 6. Gilles Veinstein, «Un paradoxe séculaire», *Salonique, 1850-1918*, Paris 1992, σ. 42.

82. Κ. Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τ. Γ', (Μετάφραση Γ. Σωτηριάδου), εκδ. Πάπυρος, τ. Γ', εν Αθήνας 1964, σ. 547.

83. *Opuscula*, εκδ. Th. L. F. Tafel, Francoforti ad Moenum 1832, επιστ. λβ'.

84. *Ἐπιστολὴ λγ' πρὸς τὸν οἰκουμέν. πατριάρχην*. T. L. F. Tafel, *De Thessalonica*, Berolini 1839, Prolegomena σ. XII.

ἄθρων⁸⁵.

*

Στα χρόνια της τουρκοκρατίας οι Εβραίοι και οι Έλληνες, γράφει ο Β. Δημητριάδης⁸⁶, «περιορίζονται στο πεδινό τμήμα της πόλης. Οι Εβραίοι εγκαθίστανται στο κέντρο, από την Εγνατία και κάτω... Τα σπίτια τους είναι μικρά και πυκνοχτισμένα, χωρίς αυλές, και οι δρόμοι στενοί, βρώμικοι και ανθυγιεινοί. Κατοικούν ακόμη στο ανατολικό μέρος της Αγοράς, πίσω και ανάμεσα σε καταστήματα, εργαστήρια και αποθήκες».

2. Η συνοικία του Ομφαλού

Την ύπαρξη ιερού του Διονύσου, γράφει ο Γ. Μπακαλάκης στη μελέτη του «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη»⁸⁷, «όπου ετελούντο και φαλλικά δρώμενα, που έδωσαν και το όνομα “Φαλλός” σε μια συνοικία της αρχαίας πόλης, έρχεται να μας τη βεβαιώσει ένα πολύ ενδιαφέρον βυζαντινό κείμενο». Πρόκειται για μια ομιλία του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Λέοντος του Μαθηματικού που θα πρέπει να εκφωνήθηκε το 842 στη γιορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου⁸⁸. Στο χειρόγραφο (αντίγραφο του 12ου αιώνα) που σώζεται στον αγιορείτικο Κώδικα 375 (Γ. 117) της Μεγίστης Λαύρας αναφέρεται ένα θαύμα. Μια κωφόλαλη Εβραίοπούλα ονειρεύεται πως πήγε συνοδευόμενη από άνδρα στα κάταστρα ντυμένο και από γυναίκα «σεμνήν τό ἦθος» στον «σεβάσμιον οἶκον τῆς δεσπίνης ἡμῶν καὶ ἁγίας ἀχράντου Θεοτόκου». Στην περιοχή αυτή είχε βρεθεί παλιά και μια ανεπίγραφη στήλη. Το ναό αυτό ο V. Laurent ταύτισε με τη βασιλική της Αχειροποιήτου· επάνω σ' αυτές τις μαρτυρίες προβληματίζεται ο Γ. Μπακαλάκης: «Πόσο όμως δυτικά από τη θέση της εκκλησίας μπορούσε να ήταν η αρχική θέση της ανεπίγραφης στήλης αυτό δεν μπορούμε να το ξέρουμε. Μπορεί να ήταν στο πιο ανατολικό μέρος της ιουδαϊκής συνοικίας, που, όπως θα δούμε παρακάτω, πήγαινε αρκετά, πέρα, προς τα βορειοδυτικά της θέσης της εκκλησίας»⁸⁹.

Τελικά ο V. Laurent ενστερνίζεται τη γνώμη του Γ. Ι. Θεοχαρίδη ότι το μεσαιωνικό ghetto βρισκόταν «στη δυτική πλευρά της αρχαίας αγοράς»⁹⁰.

85. Ευστάθιος, *Opuscula*, σ. 66, 78 κ.ε. T. L. F. Tafel, *De Thessalonica*, Berolini 1839, Prolegomena σ. XVII.

86. *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 17.

87. *Αρχαία Μακεδονία*, Τρίτο Διεθνές Συνέδριο. Τόμος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 31-43. (= Μελέτες για την αρχαία Θεσσαλονίκη. *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 983).

88. V. Laurent, *Studi e Testi* 232, Città del Vaticano, 1964 (Mélanges Tisserant, II, 281 κ.ε.). Γ. Μπακαλάκης, *ό.π.*, σ. 983.

89. Γ. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία* III, σ. 38, υποσ. 27.

90. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, «Άγνωστα τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 5 (1961/

Και ο Edson παραδέχεται ότι στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας οι Ιουδαίοι κατοικούσαν στον Άγιο Μηνά και στην Παναγία Ελεούσα, δυτικά δηλαδή από την Αγία Σοφία.

Σε αφιερωτήριο έγγραφο της Μονής Διονύσου του 1420 διαβάζουμε: *Αὕτη οὖν ἡ κόρη μήτε ἀκούειν, μήτε λαλεῖν δυναμένη, τὴν εἶδησιν ἔχουσα πρὸς τῷ φάλλῳ (Φαλλῷ)· τοῦτο δὲ ἦν ἱερὸν Διονύσου, ἔνθα τὴν τῶν Φάλλων (Φαλλῶν) οἱ Ἕλληνες ἦγον ἀσχήμονα τελετὴν, τὴν φύσιν ἐκπομπεύοντες, ἢ, ἀληθέστερον εἰπεῖν, οἷς ἐμνοῦντο ταύτην καὶ τὸν ταύτης ποιητὴν καθυβρίζοντες.*

O Laurent⁹¹ αναζητεί το ιερό του Διονύσου κοντά και γύρω από την Αχειροποιήτο, επειδή εκεί κοντά βρέθηκε η γνωστή επιγραφή *Inscriptiones Graecae X, 2, I* (αφ. 503,8)⁹².

Επίσης ο J. M. Spieser, στην εργασία του «*Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I. Les Inscriptions de Thessalonique*» που δημοσιεύθηκε στα *Travaux et Mémoires* (5, 1973, σ. 150), περιγράφει μιαν ενδιαφέρουσα επιγραφή που βρέθηκε στην περιοχή της Παναγίας των Χαλκίων: «*Plaque de revêtement en marbre, brisée en 11 morceaux, trouvant "à proximité de la Panagia tōn Chalkéōn"*».

Η στήλη αυτή, όμως, με τη διγλώσση επιγραφή, που βρέθηκε κομματιασμένη «κάπου κοντά στην Παναγία των Χαλκίων και μιλεί για μια προσευχή ή συναγωγή»⁹³, δεν αποτελεί αποδεικτικό στοιχείο για την ύπαρξη συναγωγής τον 5ο ή 6ο αιώνα στο σημείο της περιοχής των λεγομένων «Δικαστηρίων» (Αγοράς). Στο κείμενο όμως του χειρογράφου αναφέρονται και τα εξής: *...μήτε τῶν προσόντων μοι γονικῶν ἐπιμελῆσθαι κτημάτων, ὧν ἔστι καὶ τὸ ἐν τῇ γειτονίᾳ τοῦ Ὁμφαλοῦ διακειμένον, πρὸς δύσιν καὶ μεσημβρίαν κείμενον τῆς παλαιᾶς πυρκαϊστοῦ Ἐβραΐδος, ἐλεύθερον... κελλύδριον εἰς τὸ ὄνομα τιμῶμενον τῶν... Μαρτύρων Τεσσαράκοντα*⁹⁴.

Η σύγχυση, κατά τη γνώμη μου, για τη θέση της κατοικίας της Εβραίας κοπέλας του θαύματος οφείλεται στην ταύτιση του αναφερόμενου ναού, τον «*σεβάσμιον οἶκον τῆς δεσποίνης ἡμῶν καὶ ἁγίας ἀχράντου Θεοτόκου*» με την Αχειροποιήτο, ενώ, εφόσον η μαρτυρία του κειμένου της ομιλίας του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Λέοντος του Μαθηματικού, το 842, αναφέρεται σε θαύμα που συνέβη «γύρω στα 500»⁹⁵, πιθανότατα αναφέρεται στην προκάτοχο

63) 10-14.

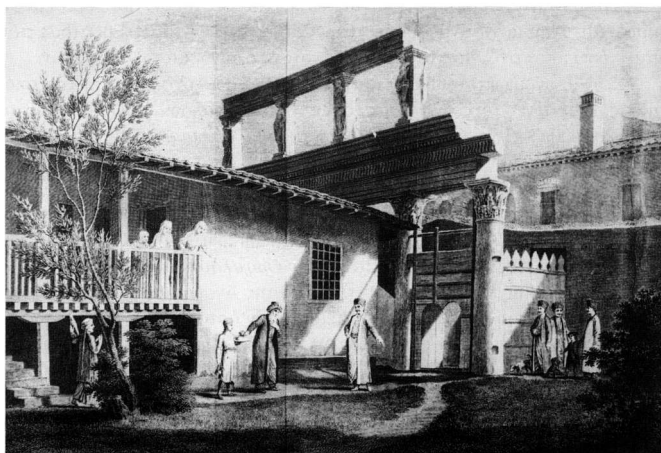
91. V. Laurent, *ό.π.*, σ. 300.

92. *Ο.π.*, σ. 295 κ.ε.

93. L. Heuzey - H. Daumet, *Mission Arch. de Macédoine*, 1876, 280, ar. 113.

94. Ε. Πελεκανίδη, *Πεπραγμένα ΙΧ Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 1953 I, Αθήνα 1955, σ. 408 και πίν. 84.

95. Γ. Μπακαλάκης, «*Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα*», *ό.π.*, σ. 986.

Εικ. 12. J. Stuart & N. Revett (1736-1740), «The Antiquities of Athens», Λονδίνο 1787.

Εικ. 13. Παραλλαγή της Χαλκογραφίας των Stuart & Revett.

του Αγίου Μηνά βασιλική της «αγίας αχράντου Θεοτόκου» που βρισκόταν, όπως και στην αρχή αναφέραμε, στην καρδιά της αρχαίας Εβραϊδας που ήταν γύρω από τον Άγιο Μηνά με προς νότον τη συνοικία των *Βρόχθων*.

Στην απογραφή του 1478 οι συνοικίες της Θεσσαλονίκης διατηρούν ακόμα τις βυζαντινές τους ονομασίες, όπως «του Ομφαλού» (Ofalo)⁹⁶ Τούρκοι κάτοικοι 600, Έλληνες 60 hâne = 392 κάτοικοι). Η ίδια συνοικία στις αρχές του 16ου αιώνα είχε 51 ελληνικές οικογένειες, περίπου 515 κατοίκους. Άλλη συνοικία που μας ενδιαφέρει είναι του Αγίου Μηνά (Ayo Mine).

Η γειτονιά της «*παλαιάς Εβραϊδος*», το Γκέτο των παλαιών βυζαντινών Εβραίων, πριν έλθουν από την Ισπανία οι Sefaradin, βρισκόταν δυτικά της Παναγίας των Χαλκίων⁹⁷. Η «*γειτονιά του Ομφαλού*» γύρω από το άνοιγμα της ρωμαϊκής και της βυζαντινής πλατείας της Αγοράς, προ της βασιλικής του Αγ. Δημητρίου. Η σημερινή πλατεία με την άστοχη ονομασία «Πλατεία Δικαστηρίων» ελέγγοτο κατά τη βυζαντινή περίοδο «Ομφαλός», κατά τον Θεοχαρίδη.

Ο Β. Δημητριάδης, στην αξιόλογη μελέτη του *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, υποστηρίζει ότι «η βυζαντινή συνοικία του Ομφαλού βρισκόταν ανατολικά από την Χρυσή και δυτικά από το σημερινό Διοικητήριο»⁹⁸. Και συμπληρώνει ο Δημητριάδης: «συνεπώς η γειτονιά της παλαιάς Εβραϊδος, η εβραϊκή δηλαδή συνοικία της Θεσσαλονίκης, πριν από την άλωση της πόλης, δεν βρισκόταν δυτικά από την Παναγία των Χαλκίων, αλλά κάπου γύρω στη θέση που σήμερα είναι το Διοικητήριο». Με την άποψη αυτή του Δημητριάδη διαφωνεί ο Γ. Θεοχαρίδης, ο οποίος επιμένει ότι η εβραϊκή συνοικία βρισκόταν στον «Ομφαλό», στο ανοικτό μέρος, δηλαδή, της ρωμαϊκοβυζαντινής Αγοράς, κάτω από τον Άγιο Δημήτριο⁹⁹. Μετά τη δημοσίευση όμως της μελέτης του Γ. Μπακαλάνη: «*Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη*» (*Αρχαία Μακεδονία* III) διορθώνει την προηγούμενη άποψή του και καταλήγει ότι και η «*παλαιά πυρίκανστος Εβραϊς*» (του εγγράφου του 1420) και η βυζαντινή συνοικία του Ομφαλού μετακινούνται ακόμη δυτικότερα της αρχαίας Αγοράς, από όπου τις είχε τοποθετήσει η παλαιότερη έρευνα¹⁰⁰.

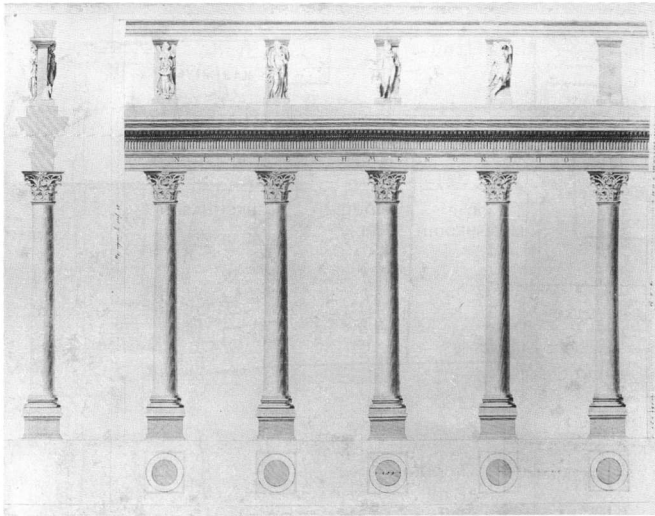
96. Raymond Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 376: «vers la fin du Ve siècle».

97. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης, κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 25.

98. Γ. Θεοχαρίδης, *Τοπογραφία και πολιτική Ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 14.

99. Ο.π., σ. 31.

100. Γ. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, *Μακεδονικά* 23 (1983) 383.

Εικ. 14. J. Stuart & N. Revett (1736-1740), «The Antiquities of Athens», vol. III, London 1794.

3. Η συνοικία Rogoz (ή Rogos) και οι Incantadas

Η μοναδική εβραϊκή συνοικία που βρισκόταν βόρεια από την Εγνατία ήταν η συνοικία Rogoz και ο Β. Δημητριάδης στο βιβλίο του που αναφέρουμε την προσδιορίζει με βάση το τούρκικο κτηματολογικό βιβλίο του 1875 με ακρίβεια¹⁰¹. Ήταν η περιοχή γύρω από την Παναγία των Χαλκίων και το Bey Hammam.

Σχετικά με την ονομασία της συνοικίας *Ρογός*, *Ρωγός*, Rogos και Rogoz είναι δυνατόν να υποστηριχθούν οι εξής ερμηνείες:

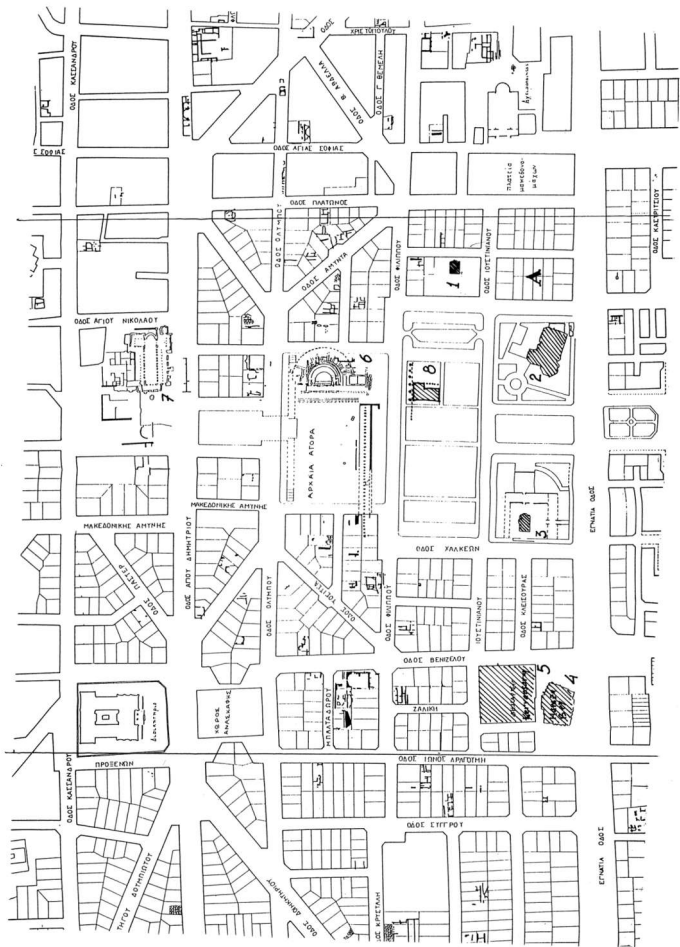
1. *Ρόγαν· τὸν φονέα τὸν αὐτόχειρα*¹⁰²
2. *ῥογεῖ· ὀργεῖ ἀκμάζει, δαμάζει*¹⁰³
3. *ῥογεύς· βαφεύς*¹⁰⁴

101. Γ. Θεοχαρίδης, *ὄ.π.*, σ. 408.

102. Βασ. Δημητριάδης, *ὄ.π.*, σ. 161.

103. Liddell-Scott, λ.σ. 1572. Ησυχίος (*Ησυχίου Αλεξανδρέως Λεξικόν*): Maurigius Schmidt, 1975, στ. 1323.

104. Ησυχίος, *ὄ.π.*, στ. 1323.

Εικ. 16. Η περιοχή της αρχαίας Αγοράς. Α: το οικοδομικό τετράγωνο που έγιναν οι ανασκαφές από Δ. Ευαγγελίδη το 1933 και το 1987-1990 από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. 1. Αγ. Νικόλαος ο Τρανώς, 2. Bey Hatim, 3. Παναγία των Χαλκέων, 4. Hamza Bey Cami 'ι, 5. Kervansaray (σημ. Δημαρχείο), 6. Ωδείο, 7. Αγ. Δημήτριος, 8. Προτεινόμενη θέση «Ειδώλων».

Εικ. 17. Τοπογραφικό διάγραμμα του 1917 όπου σημειώνεται η θέση των Ειδώλων κατά τον Χαρ. Μπακιρτζή (Αρχαία Μακεδονία II, Σχ. 3).

4. ῥογοί· σωροί σιτικοί, σιτοβολῶνες¹⁰⁵
5. ῥόγα· ἡ τῶν βασιλέων εὐσέβεια καὶ φιλοτιμία¹⁰⁶
6. ῥογαὶ ρῆξεις καὶ ἀπορρογαί, ἀπο(ρ)ῆξεις
ῥωγαλέα· διεσχισμένα (κατερρηγμένα)¹⁰⁷
7. ῥῶγας· οἱ μὲν τὴν ὀρθοθύραν· οἱ δὲ τὴν ἔκτομάδα· οἱ δὲ τὰς θυρίδας· ἄλλοι τὰς κλίμακας, καὶ αὐτοὺς τοὺς βαθμοὺς τῶν κλιμάκων· ῥωγάδας· ἀνὰ ῥῶγας μεγάριο (χ. 143)¹⁰⁸
8. ῥωγμός· ὄγκος, κοῖλος τόπος, ῥῆξις¹⁰⁹

Με την ερμηνεία αἰ. 6 του Ησυχίου συσχετίζεται και η σημασία του Ηπειρωτικού κάστρου των Ρωγών¹¹⁰.

Ο Μιχαήλ Χατζη-Ιωάννου, στην Αστυγραφία της Θεσσαλονίκης (1880, σ. 41), ερμηνεύει πως «Rogus, σημαίνει υπόγειον, τάφος κ.λ.π. Ἐκ τούτου δέ και πολλῶν ἄλλων συμπεραίνω ὅτι αὐτόθι ἔκειτο ἡ χαλκευτικὴ στοὰ ἢ Καταφυγή».

105. Ησύχιος, ὅ.π.

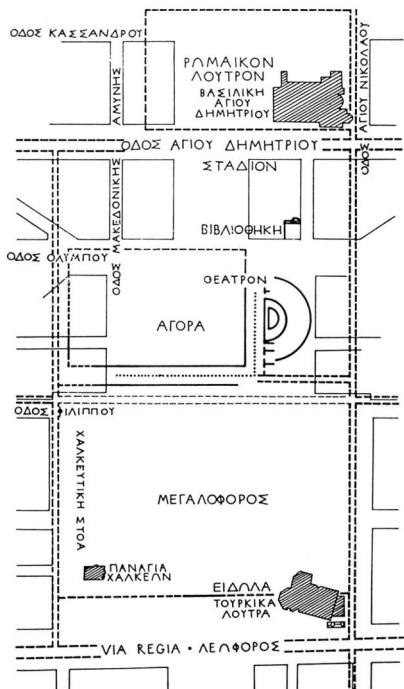
106. Ησύχιος, ὅ.π., Liddell-Scott, σ. 1573: ῥογός, ὄ, in Sicily and Magna Graecia, Granary, barn.

107. Λεξικόν Σούδας (Σουῖδα), Imm. Bekker, E', σ. 924.

108. Ησύχιος, στ. 1329. Λεξικόν Σούδας, σ. 928.

109. Ησύχιος, στ. 1329.

110. Γ. Σωτηρίου, «Το κάστρο των Ρωγών της Ηπείρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά Β'* (1927) 98-109.

Εικ. 18. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Αγοράς κατά Χαφ. Μπακιρτζή (Αρχαία Μακεδονία II, Σχ. 1).

Αν όμως η ονομασία εμφανίζεται αμέσως μετά την άφιξη των προσφύγων Εβραίων από την Ισπανία, των ιδίων που ονόμασαν και τη στοά με τα αγάλματα *Las Incantadas* (οι μαγεμένες), τότε στην εβραίο-ισπανική διάλεκτο ίσως θα έπρεπε να αναζητήσουμε και την ερμηνεία της ρίζας της ονομασίας. Το ρήμα «Rogar» έχει τις εξής δύο σημασίες:

1. προσεύχεσθαι, άπευθύνειν προσευχήν τῷ Θεῷ, στους άγίους:
rogar por la vida de uno.
2. «Sollicitez d'une pouvoir mystique une faveur, un privilege:
te rogo i te nomoro'
«je t'en prie, je t'en supplie: "a rogar", σε μεγάλη αφθονία:
los frutos estan a rogar.

Παρ' όλα αυτά η ονομασία της συνοικίας, εφόσον είναι αρχαιότερη της αφίξεως των Εβραίων από την Ισπανία, θα μπορούσε να προέρχεται και από το ρογεύς· ο βαφεύς, γιατί γνωρίζουμε την ενασχόληση των Εβραίων με την ταπιτουργία και τις σχετικές βοηθητικές εργασίες, και ιδίως με την υφαντική¹¹¹.

Το ανατολικό τμήμα της συνοικίας γνωρίζουμε ότι έφθανε (σύμφωνα και με την άποψη του Β. Δημητριάδη, αλλά και το χάρτη του Α. Nag στο βιβλίο *Salonique 1850-1915: La ville des Juifs «et le réveil des Balkans»* Série Mémoires No 12, του Gilles Veinstein, 1992, σ. 282-283) επάνω από το Bey Hamami και μέχρι της οδού Αγίου Νικολάου (Aya Nikola Klisasi). Το δρομάκι επάνω από το λουτρό του Μπέη ονομαζόταν Kadindar Hamami (Λουτρόν των Γυναικών), οδός Ιακώβου παλιά. Ονομαζόταν έτσι, γιατί από το δρομάκι αυτό γινόταν η προσπέλαση προς τα γυναικεία διαμερίσματα του λουτρού¹¹². Στο τετράγωνο επάνω από το δρομάκι Kadinlar Hamami πιστεύω ότι βρισκόταν το τετράγωνο που έμεινε γνωστό από την παλιά χαλκογραφία του 1754 των Stuart και Revet.

Στη χαλκογραφία αυτή απεικονίζεται η διώροφη στοά με τις γνωστές απεικονίσεις των αγαλμάτων, τα οποία το 1864 απέσπασε με την έγκριση του Τούρκου πασά της Θεσσαλονίκης ο Γάλλος παλαιογράφος και επιγραφολόγος Emm. Miller και τα μετέφερε στο Λούβρο όπου εκτίθενται στην πτέρυγα Denon (εικ. 10).

Μέχρι σήμερα πολλές υποθέσεις και προτάσεις έχουν γίνει για τη θέση της περιφημής αυτής στοάς των «ειδώλων», που οι Τούρκοι ονόμαζαν *Suretler* υπήρχε μάλιστα και ομόνυμος δρόμος απέναντι ακριβώς από το ναό του Αγίου Νικολάου στο τζαμί Abdülmalik που υπήρχε το 16ο αιώνα και μέχρι το 1721. Το 1835 δεν υπήρχαν πια ούτε η γειτονιά ούτε το τζαμί¹¹³.

Η ακριβής θέση της στοάς μπορεί να οριστεί με βάση την αλληλογραφία του Emm. Miller, στην οποία καταγράφει με κάθε λεπτομέρεια τους τρόπους και τα μέσα που μεταχειρίστηκε για τη διάλυση του μνημείου και τη μεταφορά του στο λιμάνι που, την εποχή αυτή, πρέπει να βρισκόταν μισοχωμένο και η φόρτωση και η εκφόρτωση γινόταν με «σκάλες».

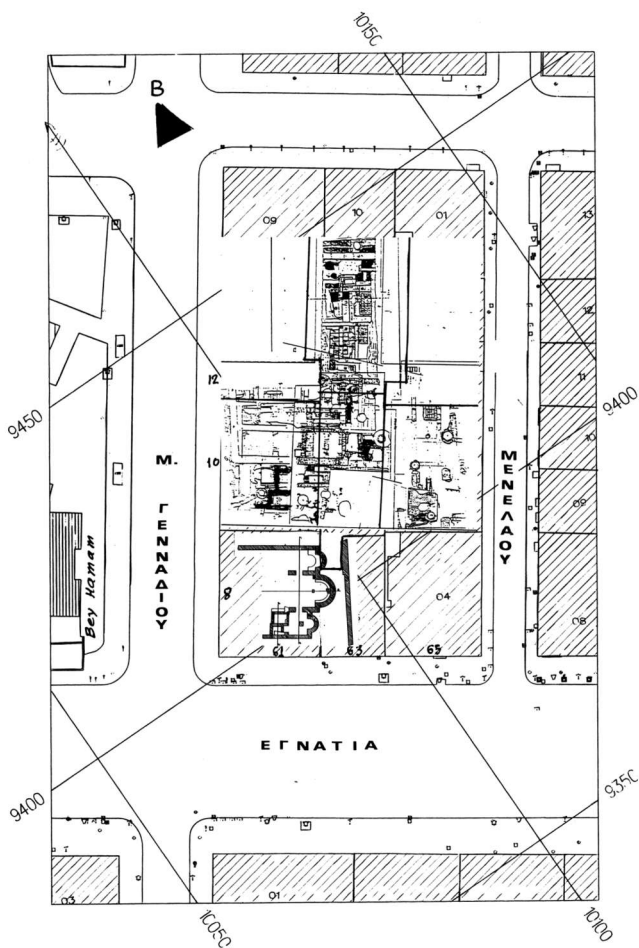
Σε ένα γράμμα λοιπόν με ελλιπή χρονολογία (Lundi, 28 [1864])¹¹⁴ ο Miller γράφει: «Pour que vous puissiez vous rendre compte du monument que

111. Dictionnaire du Judeo - Espagnol - *Jos. Nehama*, C.S.I.C., Instituto «Benito Arias Montano», Madrid 1977, σ. 483 λ. «rogar».

112. I. S. Emmanuel, *Histoire de l'industrie des tissus des Israélites de Salonique*, τ. I, Lausanne 1935.

113. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 160.

114. Emm. Miller, *Le Mont Athos, Vtopédi l'île de Thasos*, Paris 1889, [Rapports de M. E. Miller à l'empereur sur ses missions en Orient.] σ. 359.

Εικ. 19. Το οικοδομικό τετράγωνο της Στοάς Χορτιάτη (Α) (βλ. εικ. 15) με τα αποτελέσματα των ανασκαφών.

j'étais chargé d'emporter, je vous envoie une photographie qui a été prisee d'une fenêtre voisine. Vous la trouverez dans la brochure grecque que j'envoie à M. Faugère et qui accompagne cette lettre: On n'aperçoit que le haut, les colonnes étant cachées par le mur et se trouvant dans la cour de la maison».

Σε ένα άλλο γράμμα (Mercredi, 7 décembre [1864]) υπάρχουν κάποιες άλλες βοηθητικές πληροφορίες: «...Il y a toujours les quatre marbres monstueux: je ferai un essai avec vingtquatre buffles; si je ne réussis pas, je les abandonnerai au profit de l'église de Saint-Nicolas. J'ai trouvé le bas de la colonne; le socle est peu de chose, il y a seulement deux boudins ronds, bien conservés. Je ferai faire une tranchée de dix-huit pieds le long, j'y ferai coucher la colonne et j'emporterai ce petit socle comme échantillon. Pourvue que ce magnifique soleil et ce temps sec continuent pendant plusieurs jours. Il facilite singulièrement mes travaux».

Με βάση τα δεδομένα αυτά και την απεικόνιση της διπλής κορινθιακής κιονοστοιχίας (εικ. 10, 12, 13, 14) μπορούμε να συμπεράνουμε, με βάση και τις απεικονίσεις των μαχαλάδων σε παλιούς χάρτες των χρόνων της τουρκοκρατίας, όπως αυτός που δημοσίευσε ο Semavi Eyice (*Dogumunun 100. Vilinda. Atatürk' e Armagan: Atatürk' ün dogdugu Yillarda Selânik*, Istanbul 1981) (το 1882/83), από το εβραϊκό σπίτι που εικονίζεται στη χαλκογραφία, καθώς και από τα δύο που βρίσκονται, στο βάθος, πίσω από τον μανδρότοιχο, ότι η στοά ήταν παράλληλη με την Εγνατία και κάθετη με το στενό σοκάκι, τη μετέπειτα οδό Μητρ. Γενναδίου (εικ. 15, 16).

Παλιότερα άλλοι ερευνητές και ιδιαίτερα ο Χαρ. Μπακιρτζής είχαν τοποθετήσει τη στοά των Ειδώλων παράλληλα μεν με την Εγνατία οδό, αλλά σε σημείο μεταξύ της Παναγίας των Χαλκίων και του Bey Hamam (εικ. 17, 18) που προεκτεινόμενο ενωνόταν με την προέκταση της ομώνυμης οδού, που αποκάλυψαν οι ανασκαφές ανατολικά και σε επαφή με τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου¹¹⁵.

Ο Άγιος Νικόλαος ο Τρανός κήκε στην πυρκαγιά του 1917 και στη θέση του σήμερα υπάρχει ένας μικρός ομώνυμος ναός. Το 1883, στην *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης*, ο Γ. Κ. Μωραϊτόπουλος¹¹⁶ γράφει: «Έν τῇ ἐνορίᾳ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς στενόν δρομίσκον μεταξύ Ἑβραϊκῶν οἰκιῶν ὑπάρχει μέρος τι, ὅπερ καί σήμερον ἀκόμη καλοῦμεν “τά εἶδωλα”. Κατά τήν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἦτο ἐκεῖ ἡ ἀγορά, ἐνθα ἐγίνοντο αἱ συνελεύσεις τοῦ λαοῦ. Ὑπῆρχεν ἐκεῖ στοά με δύο σειράς ὠραίων ἑλληνικῶν ἀγαλμάτων, τά ὅποια, κατά τό 1865 μετα-

115: Β. Δημητριάδης, *ὀ.π.*, σ. 345, 346. Την άποψη, που πλησιάζει περισσότερο με την πραγματικότητα, υιοθετεί ο Γ. Θεοχαρίδης, *Τοπογραφία*, σ. 17.

116. Εν Αθήνας, 1883, σ. 23.

φέροθησαν εις Παρισίους».

Στο νοτιοανατολικό τετράγωνο, απέναντι από το χώρο της αρχαίας Αγοράς και απέναντι από το Bey Haman, όπου άλλοτε η Στοά Χορτιάτη, διενεργήθηκαν ανασκαφές, ήδη από το 1933, από τον Δ. Ευαγγελίδη (σημ. οικοπ. Εγνατία 61 και Μητροπολίτου Γενναδίου 8). Μια πρώτη ανακοίνωση έγινε στη διάρκεια των εργασιών του 5ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Ρώμη: 20-26 Σεπτεμβρίου 1936)¹¹⁷ και εκτενέστερα το επόμενο έτος στην Αρχαιολογική Εφημερίδα¹¹⁸. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν λείψανα μιας ιδιότυπης τρικλίτης βασιλικής (;), την οποία ο ανασκαφέας ονομάζει «τρικλίτιο κατασκευάσμα»¹¹⁹. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ίσως αρχικά θεμελιώθηκε ο κεντρικός πυρήνας¹²⁰. Με βάση τον ανεικονικό διάκοσμο του μνημείου ο Δ. Ευαγγελίδης θεώρησε το ναό ως έργο της εικονομαχικής περιόδου¹²¹ και μάλιστα των τελευταίων χρόνων του πρώτου μισού του 9ου αιώνα¹²².

Τα ερείπια της εκκλησίας που αποκάλυψαν οι ανασκαφές του Δ. Ευαγγελίδη το 1933 ταυτίστηκαν με πειστικά επιχειρήματα από τον Γ. Θεοχαρίδη με τη μονή Λεοντίου ή Προδρομού¹²³, η οποία περιγράφεται και στα Acta της Μ. Ιβήρων του Αγίου Όρους¹²⁴ και η οποία γνωρίζουμε ότι ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 925-950 από το μοναχό Νικόλαο, σύμφωνα με χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου¹²⁵.

Στα ερείπια του καθολικού της μονής χτίστηκε, στα χρόνια της τουρκοκρατίας, το Σουλεϊμάν τζαμί που κάηκε στην πυρκαγιά του 1917 και αργότερα, το 1922, δημιουργήθηκε η Στοά Χορτιάτη¹²⁶ (εικ. 19).

Πολύ αργότερα, το 1987-1990, διενεργήθηκαν ανασκαφές στο γειτονικό οικόπεδο που ορίζεται από την οδό Μητρο. Γενναδίου δυτικά, Εγνατία μεσημβρινά και Μενελάου ανατολικά και έτσι ολοκληρώνεται η ανασκαφή του οικοδομικού τετραγώνου που συνορεύει κατά τη ΝΑ γωνία του χώρου της Ρω-

117. D. Évangélidès, «Restes de fresques de l'époque des iconoclastes à Thessalonique», *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini II*, Roma 1936, σ. 107-108.

118. Δ. Ευαγγελίδης, «Εικονομαχικά μνημεία εν Θεσσαλονίκη», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1937, σ. 341-351.

119. Δ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 342, πίν. 1.

120. Δ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 343.

121. Δ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 349.

122. Δ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 351.

123. Γ. Θεοχαρίδης, «Μία εξαφανισθείσα μεγάλη μονή της Θεσσαλονίκης. Η μονή του Προδρομού», *Μακεδονικά* 18 (Θεσσαλονίκη 1978) 1-33.

124. J. Lefort, N. Oikonomidis, D. Papachryssanthou, *Actes d'Iviron II*, Paris 1990, σ. 237-238.

125. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 394.

126. Ε. Μαρκή, «Ανασκαφή Στοάς Χορτιάτη», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 333.

μαϊκής Αγοράς. Όπως αποκάλυψαν οι ανασκαφές, το αρχαίο αυτό οικοδομικό τετράγωνο είχε διαστάσεις: 40 μ. (Α-Δ) × 50 μ. (Β-Ν), οπότε αποκτούμε μια υπεύθυνη γνώση της αρχαίας *insula*, σε σχέση με τον σημερινό οικοδομικό κάναβο¹²⁷ (εικ. 19).

Οι ανασκαφές που διενήργησε η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στο σημείο αυτό ιδιαίτερα, όπως άλλωστε σε πολλά σημεία της Θεσσαλονίκης, αποκαλύπτουν με τον περισσότερο αυθεντικό τρόπο τη συνέχεια του ιστορικού βίου από την αρχαιότητα στην περιοχή αυτή της Θεσσαλονίκης.

Αύγουστος 1995

Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

127. Ευτ. Μαρκή, *ό.π.*, σ. 327.

SUMMARY

N. K. Moutsopoulos, *The Jewish Quarters of Vrochthoi, Rogos, and Omfalos*.

In the Book of the Miracles of St Demetrius (188) reference is made to the «Vrochthi quarter», an area for which no satisfactory identification has ever been proposed. The present study attempts to locate the site of this Jewish quarter on the basis of historical sources, hagiological texts, and the evidence of various travellers. It must have been somewhere near the oldest synagogue, *Ets-ha-Haim*, which was built against Thessaloniki's sea-wall and the site of which can be located with some precision. It was probably the ancient synagogue at which St Paul preached the gospel to the Hellenised Jews of Thessaloniki.

The Omfalos district, in the centre of the city, was connected with the Sanctuary of Dionysus and the phallic ceremonies which were held there in antiquity. It is generally agreed today that the Jewish ghetto was located to the west of the ancient market, around the Churches of St Menas and the Panagia Eleousa. However, the references in certain Byzantine manuscripts to a district «of the Holy Immaculate Mother of God» should not be identified with Acheiropoetos Church, as they usually are, but rather with the older Church of the Virgin on the ruins of which the Church of St Menas was built. Light is thus shed on the connection between the two old Jewish quarters of Vrochthi and Evraïdas, the latter being located to the west of the Church of the Panagia Chalkeon.

The Rogos (or Rogoz) quarter appeared immediately after the arrival of the Jewish refugees from Spain, who themselves named the portico with the statues *La Incantadas* («the Enchanted Ones»). The east end of the district extended above Bey Hammami as far as Ayiou Nikolaou Street.

The writer then tries to locate the site of the *Incantadas* portico in the south-east section of the Roman agora, or the forum of the Byzantine period.